

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
I N S T Y T U T   G E O G R A F I I
I P R Z E S T R Z E N N E G O   Z A G O S P O D A R O W A N I A

CENTRALNY PROGRAM BADAŃ PODSTAWOWYCH 03.12
„UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE ROZWOJU
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO POLSKI”

BIULETYN INFORMACYJNY

ZESZYT 60

**WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ
(1986-1989)**

WARSZAWA 1989

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
I N S T Y T U T   G E O G R A F I I
I P R Z E S T R Z E N N E G O   Z A G O S P O D A R O W A N I A

CENTRALNY PROGRAM BADAŃ PODSTAWOWYCH 03.12
„UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE ROZWOJU
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO POLSKI”

~~Do użytku służbowego~~

BIULETYN INFORMACYJNY

ZESZYT 60

**WSTĘPNE WYNIKI BADAŃ
(1986-1989)**

WARSZAWA 1989

<http://rcin.org.pl>

Opracowanie redakcyjne: *Ludmiła Kwiatkowska*

SPIS TREŚCI

Wstęp (Andrzej Wróbel)	5
Piotr Korcelli, Grzegorz Węclawowicz - Przemiany systemu osadniczego kraju i prognozowanie migracji międzyregionalnych	7
Andrzej Stasiak - Przemiany przestrzennego zróżnicowania rolnictwa i obszarów wiejskich	25
Zbyszko Chojnicki - Problemy i osiągnięcia w dziedzinie teorii przestrzennej organizacji gospodarki	47
Jerzy Kołodziejski - System regulacji gospodarki przestrzennej i jego oddziaływanie na kształtowanie struktur przestrzennych	65

WSTĘP

Niniejszy tom zawiera cztery opracowania, które są próbą podsumowania i oceny dotychczasowych rezultatów badawczych w wybranych dziedzinach problemowych programu CPBP 03.12 "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego Polski", uzyskanych w ciągu trzech pierwszych lat funkcjonowania tego programu, a więc lat 1986-1988. Opracowania te zostały przygotowane na konferencję naukową Zespołu Koordynacyjnego Programu, która odbyła się w Warszawie w dniu 7 lutego 1989 r.

Przedstawiono tu następujące dziedziny problemowe: 1/ system osadniczy i międzyregionalne migracje ludności; 2/ przestrzenne zróżnicowanie rolnictwa i obszarów wiejskich; 3/ teoria przestrzennej organizacji gospodarki i 4/ system regulacji gospodarki przestrzennej. Dobór tych dziedzin problemowych nie był sprawą przypadku. Chodziło z jednej strony o prezentację dorobku uzyskanego w tych dziedzinach, w których uzyskano dotychczas stosunkowo poważne rezultaty badawcze /np. badania dotyczące gospodarki rolnej, obszarów wiejskich czy migracji ludności/, a z drugiej strony o zwrócenie uwagi na te dziedziny problemowe, w których zarówno w badaniach objętych obecnym planem jak i w perspektywie obejmującej lata dziewięćdziesiąte, konieczna jest intensyfikacja badań /chodzi tu szczególnie o dziedzinę badań systemu regulacji gospodarki przestrzennej/. W doborze przedstawionej problematyki badawczej kierowano się też intencją zwrócenia uwagi na potrójny aspekt badań prowadzonych w ramach Programu, a więc: 1/ rozpoznanie rzeczywistych procesów przestrzennego zagospodarowania kraju; 2/ rozwój wiedzy teoretycznej w tej dziedzinie i 3/ wkład w rozwiązywanie praktycznych problemów sterowania procesami przestrzennego rozwoju społeczno-gospodarczego Polski.

Andrzej Wróbel

Piotr Korcelli
Grzegorz Węclawowicz

PRZEMIANY SYSTEMU OSADNICZEGO KRAJU
I PROGNOZOWANIE MIGRACJI MIĘDZYREGIONALNYCH

I. Wprowadzenie

Lata 1986-1988 przyniosły znaczne zaawansowanie badań przestrzennej struktury (a zwłaszcza przemian struktury społecznej) aglomeracji miejskich w Polsce, przestrzennej struktury migracji, a także prognozowania zmian rozmieszczenia i struktury ludności w ujęciu wieloregionalnym. Wymienionym trzem obszarom badawczym poświęcono kolejne rozdziały niniejszego artykułu. Wśród wykonanych w omawianym okresie prac są dwie rozprawy habilitacyjne: G. Węclawowicza (1988a), podsumowująca wyniki badań (prowadzonych głównie przez tego autora) dotyczących struktury społeczno-ekologicznej miast Polski oraz A. Gawryszewskiego (1988) - syntetyczne studium zmian przestrzennej mobilności (zwłaszcza migracji) ludności Polski w latach 1952-1985. Warto odnotowania w tym miejscu są również opracowania P. Korcellego (1987) i A. Potrykowskiej (1988) dotyczące migracji w regionie miejskim Warszawy, a także migracji ludności starszej w Polsce (Korcelli i Potrykowska 1986).

Powstała wstępna wersja monografii na temat regionalnych projekcji ludnościowych w Polsce (Korcelli i Kupiszewski 1988); uzyskano obszerne materiały ze szczegółowych badań zróżnicowania warunków życia w aglomeracji łódzkiej (Liszewski i inni 1988) oraz problemów rozwoju aglomeracji poznańskiej (Domański i inni 1988).

Mniej zaawansowane są prace dotyczące ewolucji systemu osadniczego - zmian zróżnicowania cech i powiązań w zbiorze miast Polski.

Badania współczesnych kierunków przemian systemu osadniczego Polski koncentrowały się dotychczas (poza wstępnymi analizami przemian demograficznych w Polsce w układzie wojewódzkim) na analizie porównawczej rozwoju lokalnego w systemach miejskich Francji i Polski (Jerczyński 1988). Analiza ta ujawniła znaczną odmienność przebiegu procesów decentralizacji i dekoncentracji hierarchicznej i przestrzennej miejsc zamieszkiwania i miejsc pracy, zarówno w skali międzyregionalnej jak i wewnątrzregionalnej. Stwierdzono również zmianę postaw wobec idei rozwoju oraz zmiany preferencji migracyjnych ludności.

Zwrócono również uwagę na zagadnienia percepcji środowiska na przykładzie regionu katowickiego (Rykiel 1987). Dokonano przeglądu koncepcji świadomości terytorialnej oraz testowano hipotezę o zmianie przestrzennego zasięgu pojęcia Śląsk i jego utożsamianiu się z regionem katowickim; przedstawiono hipotezę dotyczącą przemian pojęcia Śląska w innych niż polskie społeczeństwach, przedstawiono główne nurty rozwijanej teorii, tj. koncepcje granic i barier przestrzennych, koncepcje regionu stykowego na tle krytycznego omówienia teorii regionu ekonomicznego.

Badaniami objęto również problemy restrukturalizacji gospodarczej, zwłaszcza przemysłu w Makroregionie Środkowym i w Łodzi (Regulski i inni 1988).

II. Zmiany struktury przestrzennej aglomeracji miejskich

Badania aglomeracji miejskich w grupie tematycznej są prowadzone w czterech ośrodkach naukowych.

Badania aglomeracji warszawskiej są prowadzone przez zespół z Zakładu Geografii Osadnictwa i Ludności IGiPZ PAN; badania aglomeracji łódzkiej - zespół prof. S. Liszewskiego; aglomeracji poznańskiej - zespół prof. R. Domańskiego; aglomeracji katowickiej - zespół dr A. Szajnowskiej-Wysockiej.

Opracowania syntetyczne, podobnie jak badania prowadzone przez poszczególne ośrodki w następnych latach, powinny odpowiedzieć na następujące zagadnienia.

Po pierwsze, należałoby redefiniować lub uszczegółwić podstawowe definicje wiążące się z badaniami aglomeracji, ich delimitacją i koncepcjami badawczymi.

Po drugie, konieczne jest określenie miejsca danej aglomeracji w systemie osadniczym kraju i strukturze gospodarczej. Wymaga to z kolei pokazania specyfiki struktury gospodarczej danej aglomeracji.

Po trzecie, poza analizą historycznych źródeł zróżnicowanych warunków rozwoju poszczególnych aglomeracji, wśród wielu czynników determinujących rozwój należałoby zbadać wpływ polityki przestrzennej po II wojnie światowej na kształtowanie się aglomeracji.

Po czwarte, realizacja powyższego zagadnienia pozwoliłaby na określenie relacji struktury funkcjonalnej aglomeracji do struktur społeczno-przestrzennych. Pozwoliłoby to z kolei na określenie znaczenia lokalizacji w systemie powiązań funkcjonalnych oraz określenie wpływu funkcji produkcyjnych, administracyjnych, kulturalnych i usługowych na układ zróżnicowań demograficznych i społeczno-przestrzennych.

Po piąte, należałoby zwrócić większą uwagę na efekty procesów żywiolowych oraz gospodarkę nieformalną. Wiąże się to ściśle z koniecznością badania preferencji, dążeń i systemu wartości ludności aglomeracji miejskich.

Po szóste, należy określić, w jakim stopniu rozwój aglomeracji po II wojnie światowej doprowadził do ukształtowania się specyficznych zróżnicowań społeczno-przestrzennych, które będą w pewnym stopniu determinowały przekształcenia aglomeracji w przyszłości.

Po siódme, należy szerzej uwzględnić strukturę zagrożeń ekologicznych w aglomeracjach miejskich.

Na początku badań przyjęto założenie, iż opracowania posz-

czególnych zagadnień cząstkowych składać się będą na opracowanie o charakterze monograficznym ukazujące przemiany przestrzenne i procesy społeczne zachodzące w aglomeracjach miejskich w latach osiemdziesiątych.

Dotychczasowe badania nie składają się jeszcze na syntetyczny obraz. Zapoczątkowana w 1987 r. oraz kontynuowana w 1988 r. faza konkretnych badań empirycznych nie pozwala na razie na szersze uogólnienia. Obraz syntetyczny przemian aglomeracji miejskich w Polsce opierać się będzie również na opracowaniach wykonanych w innych tematach, jakkolwiek badania grupy 2 będą stanowić prawdopodobnie podstawową bazę empiryczną.

W aglomeracji warszawskiej prowadzone są od wielu lat szczegółowe studia nad Aninem (dr E. Iwanicka-Lyra). Analizowane tu były zagadnienia funkcjonowania drobnej wytwórczości i gospodarki nieformalnej; zagadnienia mieszkaniowe, a zwłaszcza cechy budownictwa spółdzielczego, istnienia społeczności lokalnej. Analizowano również zagadnienia mobilności gospodarstw domowych na rynku mieszkaniowym.

Skoncentrowano się również na zagadnieniach różnic społeczno-przestrzennych pomiędzy starymi i nowymi osiedlami mieszkaniowymi (G. Węclawowicz 1987). Stwierdzono, że nowe i stare osiedla uzyskiwały zawsze skrajne i przeciwstawne wartości. Skład społeczny poszczególnych osiedli związany był z systemem kryteriów dostępności do mieszkań, ukształtowanym przez politykę mieszkaniową.

Zanalizowano koncepcje i plany rozwoju struktury przestrzennej Warszawy oraz dokonano przeglądu badań wykonanych przez różne placówki w latach siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych w skalach ogólnomiejskiej i osiedlowych dotyczących percepcji stanu zagospodarowania przestrzennego miasta Warszawy.

Szczegółowe studia poszczególnych osiedli, prowadzone np. w ramach badań zróżnicowań przestrzennych warunków życia w Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej, koncentrowane były dotychczas (jako studia pilotażowe) w jednostce urbanistycznej Teofilów (Liszewski i inni 1988). Studia te dotyczyły dziennej ścieżki życia badanej grupy

mieszkańców oraz wypoczynku urlopowo-wakacyjnego mieszkańców badanej jednostki. Badania te wykazały, iż jest to obszar bardzo silnie zintegrowany wewnętrznie zarówno pod względem przestrzennym jak i funkcjonalnym. Badania te doprowadzą prawdopodobnie do konstrukcji przestrzenno-czasowego schematu zróżnicowania warunków życia w Łódzkiej Aglomeracji Miejskiej.

W ramach aglomeracji katowickiej integracja społeczna odbywa się na szczeblach krajowym, regionalnym i lokalnym. Zjawisko dezintegracji jest wynikiem zaszczości historycznych oraz utrzymywania się barier przestrzennych (Rykiel 1986).

Zróżnicowania i nierówności społeczne istniejące na obszarze aglomeracji katowickiej związane były (Pytel-Tafel 1987) z charakterem istniejącego w aglomeracji segmentacyjnego rynku pracy, który jest nastawiony na zaspokojenie stale intensywnie rozwijanego przemysłu surowcowo-wydobywczego. Ludność aglomeracji katowickiej jest silnie zróżnicowana pod względem pochodzenia terytorialnego, z drugiej strony silnie homogeniczna pod względem struktury zawodowej i klasowej.

Odrebnym zagadnieniem, szerzej uwzględnionym jedynie w badaniach aglomeracji katowickiej, są problemy zanieczyszczenia środowiska geograficznego. Powoduje ono katastrofalne narastanie problemów zdrowotnych mieszkańców aglomeracji. Badania P. Modrzejewskiego (1988) wykazały, że ludność Górnego Śląska w małym stopniu zdaje sobie sprawę z istniejących zagrożeń środowiskowych, a wiedza mieszkańców jest powierzchowna i nieadekwatna do stopnia zagrożenia. W rzeczywistości aglomeracja katowicka jest obszarem szczególnie silnego występowania zjawiska nadumieralności mężczyzn. W skali Polski w woj. katowickim występuje również wysoki wskaźnik umieralności niemowląt i jest pod tym względem na trzecim miejscu od końca, przed woj. piotrkowskim i łódzkim.

Możliwość syntezy omawianych tu cząstkowych studiów stwarzają zakończone badania struktur społeczno-przestrzennych w miastach Polski, wykonane przez G. Węclawowicza. Zaproponowany system wyjaśnień zróżnicowań przestrzennych istniejących w miastach można przenieść jako system hipotez roboczych na skalę całego systemu osadniczego i aglomeracji miejskich. Podobnie, jak wykazano

w przypadku skali wewnątrzmijskiej, przemiany osadnictwa, rozwój struktur ludnościowych i charakter migracji można wiązać z procesem uprzemysłowienia jako jedną z głównych sił kształtujących zróżnicowania przestrzenne.

Analiza procesów generujących przemiany struktur przestrzennych miast prowadzono na trzech poziomach ogólności: ideologicznym - ekonomicznym - warunków życia (Węclawowicz 1988a). Większość opracowań wykonywanych w grupie tematycznej jest realizowana na poziomie wyjaśnienia warunków życia lub na poziomie ekonomicznym. Zarysowana koncepcja poziomów wyjaśniania nie może stanowić płaszczyzny integrującej badania cząstkowe, a jedynie płaszczyznę interpretacji uzyskanych wyników. Poszukując koncepcji integrujących badania można wysunąć zagadnienie roli przestrzeni w kształtowaniu zjawisk społecznych i gospodarczych.

Różnorodność sposobów prowadzenia badań miast i aglomeracji miejskich jest wyrazem poszukiwania różnych dróg, które mają doprowadzić do zrozumienia charakteru struktur przestrzennych wyłaniających się ze sposobu, w jaki grupy społeczne kształtują, użytkują i widzą przestrzeń miasta, a także do zrozumienia procesów prowadzących do zmiany takich struktur. Dąży się również do wyjaśnienia - a niekiedy i do oceny - struktur oraz procesów społecznych, które decydują o lokalizacji ludności oraz o rozdziale i dostępności do zasobów rzadkich w miastach i aglomeracjach miejskich, prowadzącej do silnych zróżnicowań regionalnych i międzyregionalnych.

Podejście takie ukształtowało się stosunkowo niedawno. Przed 1960 r. zainteresowania geografii koncentrowały się na "regionie". Kładziono więc nacisk na takie zagadnienia jak miejsce, różnice, unikalność, rozróżnienie. Starano się zrozumieć, jak doszło do lokalizacji i jak dany obszar nabrał takiego a nie innego charakteru. Badania polegały na opisie kolejno wszystkich elementów środowiska przyrodniczego. W ten sposób geografia miała swój przedmiot badań w postaci: miejsca, regionu, aglomeracji, lokalności.

W latach sześćdziesiątych dokonała się w geografii, podobnie jak w innych naukach społecznych, rewolucja ilościowa (nie-

którzy nazywają ją pozytywistyczną). Geografia stała się nauką o przestrzeni ("the science of the spatial"). Podstawowymi pojęciami związanymi z przestrzenią były pojęcia: prawo przestrzenne, relacje przestrzenne, procesy przestrzenne, interakcje przestrzenne, które traktowano jak coś odrębnego od składu społecznego mieszkańców danego obszaru. Twierdzono, że wyjaśnienie zróżnicowań i struktur przestrzennych ("geographical patterns") leży w samej przestrzeni. Geografowie zakładali, że przyczyną powstania każdej struktury przestrzennej jest proces przestrzenny, jakaś przyczyna o charakterze przestrzennym. W podziale pracy pomiędzy różnymi dyscyplinami naukowymi geografowie twierdzili, że istnieje świat ściśle przestrzenny, z prawami przestrzennymi oddzielonymi od substancji albo kontekstu oraz, że procesy przestrzenne można było oddzielić od ich kontekstu społecznego.

Od początku lat siedemdziesiątych nastąpiła radykalna zmiana podejścia. Mówi się coraz częściej, że nie ma nic takiego jak czyste procesy przestrzenne, natomiast twierdzi się, że istnieją tylko poszczególne procesy społeczne działające w przestrzeni.

Twierdzono np., że to co się dzieje wewnątrz miast - np. spadek liczby miejsc pracy w przemyśle - jest wynikiem bardziej ogólnego procesu deindustrializacji, a nie ma tu znaczenia przestrzeń miasta. Twierdzono więc, że przestrzeń jest konstrukcją społeczną. Konsekwencją takiego stanowiska jest twierdzenie, że źródłem badanych zjawisk i próby ich wyjaśnienia należy poszukiwać poza geografiami.

Odpowiadając na krytykę lat siedemdziesiątych Doreen Massey (1985) stwierdza, że geografia jest niedoceniana w kategoriach odległości, lokalnej zmienności i unikalności. Przestrzeń dla D. Massey jest wytworem społecznym, ale relacje przestrzenne są również wytwarzane w przestrzeni, a to powoduje różnicę.

Zdaniem S.S. Duncana (1987) struktura przestrzenna nie jest autonomiczna w stosunku do organizacji społecznej ani przestrzeń nie determinuje organizacji społecznej i działalności ludzkiej. Podobnie jest błędem mówić, że istnieje współzależność pomiędzy różnymi strukturami przestrzennymi jako takimi. To przedmioty społeczne są w interakcji, a nie struktury przestrzenne, które

one tworzą. Jest to konkluzja z debaty geografów i socjologów miasta odrzucająca fetyszym przestrzenny. Często koncepcje miejskości, społeczeństwa miejskiego, polityki miejskiej zawierają ciche założenia, że szczególne przestrzenne uporządkowanie, w tym przypadku rozróżnienie pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi, ma pewną niezależną siłę sprawczą.

Działalność człowieka wymaga czasu i przestrzeni - jest zarówno czasowo jak i przestrzennie zróżnicowana. Jeżeli więc chcemy wyjaśnić jakiś konkretny problem, to pomijanie czasu i przestrzeni jest błędem. Jako przykład podawany jest tzw. problem "inner city" - wewnętrznych dzielnic miasta. Na najbardziej ogólnym poziomie wyjaśniania jest to rezultat zmian w międzynarodowym podziale pracy. Na mniej ogólnym poziomie: narodowym, lokalnym lub miasta, większe znaczenie ma kultura, forma społeczna lub zróżnicowania przestrzenne.

W końcu, jeśli efekt zmienności przestrzennej jest określony, to stwierdzamy, że teorie nie uwzględniające tego zjawiska są czasami niestosowalne nawet na abstrakcyjnym poziomie. Klasycznym przykładem są ekonomiczne modele, które zakładają doskonałą konkurencję, chociaż jest ona niemożliwa w przestrzennym świecie, w którym żyjemy. Wiąże się to z zagadnieniem nadmiernej reakcji przeciw determinizmowi przestrzennemu.

Trochę odmienne stanowisko zajmuje B.S. Morgan (1984), według którego geografowie o nastawieniu pozytywistycznym, wyszkoleni w połowie lat sześćdziesiątych, starali się wyjaśnić związki pomiędzy strukturą przestrzenną (rozumianą jako rozmieszczenie grup społecznych) a strukturą społeczną. Powiązanie to jest, zdaniem B.S. Morgana, dwustronne. Po pierwsze, struktura przestrzena jest w dużym stopniu odzwierciedleniem wielu aspektów struktury społecznej i jest obowiązkiem geografów społecznych badać procesy, za pomocą których struktura społeczna nabiera przestrzennego wyrazu. Po drugie, struktura przestrzenna działa jako wzmocnienie struktury społecznej i wpływa na jej ewolucję.

Na najbardziej ogólnym poziomie geografia społeczna zajmuje się badaniem zmieniających się współzależności pomiędzy strukturą

społeczną a strukturą przestrzenną w różnych społeczeństwach. W tej skali struktura przestrzenna jest traktowana jak zmienna zależna. Istnieje olbrzymia literatura, która pokazuje wpływ industrializacji i urbanizacji społeczeństwa zachodniego na interpersonalne relacje, na strukturę klasową, na przestrzenne rozmieszczenie grup społecznych w mieście.

Powszechnie stwierdza się, że zróżnicowanie mieszkaniowe większości miast jest zdominowane przez wymiar statusu społeczno-ekonomicznego, wymiar statusu rodzinnego - cyklu życia oraz przez wymiar odnoszący się do segregacji według podziałów etnicznych.

W literaturze można znaleźć trzy główne podejścia, które stosuje się w celu wyjaśnienia zróżnicowań mieszkaniowych. Pierwsze skupia się na działaniach motywacyjnych i wyborze dokonywanym przez pojedyncze gospodarstwa domowe. Kładzie ono nacisk na współzależność potrzeb i aspiracji gospodarstw domowych oraz morfologicznych i lokalizacyjnych cech mieszkań. Segregacja według statusu społecznego jest wyjaśniana traktowaniem obszarów mieszkaniowych jako symboli statusu. Odległość przestrzenna pełni funkcję środka minimalizacji społecznego dystansu pomiędzy daną grupą a wyższymi grupami statusu oraz wyraża dążenie grup o wyższym statusie do uzyskania dobrej dostępności do rzadkich zasobów miejskich takich jak dobre szkoły, wysoka jakość opieki medycznej i inne.

Alternatywny sposób wyjaśniania podkreśla znaczenie ograniczeń wynikających z działania rynku mieszkaniowego, nad którym jednostka ma ograniczoną kontrolę. W tym sposobie wyjaśniania wyróżnia się dwie grupy badaczy. Pierwsza grupa, którą można nazwać menagerialistami, skupia uwagę na działaniach ideologii i oddziaływaniach różnych jednostek i instytucji zaangażowanych w dostarczanie i alokację mieszkań. Druga grupa - strukturaliści, a zwłaszcza marksiści twierdzą, że rzeczywiste zrozumienie obszarów miejskich może być osiągnięte tylko przez rozważenie roli miast w strukturze społeczeństwa.

Istnieją różne poglądy na rolę bliskości w interakcji społecznej. Na najprostszym poziomie istnieje dużo dowodów, że sto-

pień interakcji zmniejsza się wraz ze wzrostem odległości. Większość kontrowersji wynika ze zmiany znaczenia różnych typów kontaktów oraz roli bliskości w porównaniu z innymi parametrami zróżnicowań strukturalno-społecznych. Twierdzi się na przykład, że wspólne zainteresowania i normy mają większe znaczenie w nawiązywaniu przyjaźni niż odległość, jakkolwiek akceptuje się bliskość jako istotny czynnik, który wpływa na łatwość spotkań. Sąsiedztwo jest poza tym jednym z ważnych źródeł nawiązywania kontaktów społecznych po domu rodzinnym.

D. Harvey (1975) sugeruje, że zróżnicowania mieszkaniowe powinny być interpretowane w kategoriach stosunków społecznych, podczas gdy segregacja wnosi zagadnienie dostępności do zasobów rzadkich wymagających nabycia "zdolności rynkowych" (A. Giddens 1973). Z tego punktu widzenia zdolność rynkowa obejmuje cały zbiór podejść, wartości, aspiracji, jak również szczególnych umiejętności. Dla J.M. Beshersa (1962) natomiast zróżnicowania mieszkaniowe są środkiem, za pomocą którego zapewniona jest kontynuacja systemu stratyfikacji w następnej generacji przez jego rolę w określaniu struktury zawierania małżeństw.

Socjologia miast i społeczna geografia miast mają wspólne korzenie w chicagowskiej szkole ekologii społecznej. Chociaż R. Park (1952) zauważył, że odległość przestrzenna i odległość społeczna wzajemnie wzmacniają się, klasyczna ekologia utrzymuje pogląd, że odległość przestrzenna nie jest ważna sama w sobie, lecz tylko wtedy, gdy odzwierciedla związki społeczne.

W Polsce koncepcję przestrzeni jako produktu procesów społecznych przedstawił B. Jałowiecki (1988) w książce pt. "Społeczne wytwarzanie przestrzeni". Schemat wyjaśniający społeczne wytwarzanie przestrzeni Jałowieckiego obejmuje przedstawienie ontologicznego i epistemologicznego statusu przestrzeni, tak jak jest on rozumiany w socjologii. Podstawowym elementem schematu wyjaśniającego jest identyfikacja form przestrzennych, które są "obszarami o określonym przeznaczeniu i funkcji wraz z towarzyszącymi im urządzeniami i wyposażeniem materialnym". Autor wydzielił pięć form przestrzennych:

- produkcji, - konsumpcji, - władzy, - symboliki, - wymiany.

Według współczesnych zapatrywań przestrzeń nie jest samodzielny przedmiotem czy bytem istniejącym niezależnie od materii, jest natomiast atrybutem świata materialnego, jedną z charakterystyk przedmiotów fizycznych i społecznych w aspekcie ciągłości rzeczy i zjawisk. Odrzucana jest więc tzw. "substancjalna koncepcja przestrzeni i czasu". W konsekwencji badanie właściwości przestrzeni nie może odbywać się niezależnie od badania własności obiektów materialnych. Akceptowana jest natomiast tzw. "atrybutywna koncepcja czasu i przestrzeni" (lub teoria relacyjna czasu i przestrzeni), zgodnie z którą badanie przestrzeni oznacza badanie wyróżnionych własności przedmiotów materialnych (fizycznych i społecznych).

Proponowany schemat badawczy roli przestrzeni w kształtowaniu zjawisk społecznych i gospodarczych (Węclawowicz 1988b) powinien obejmować następujące etapy:

1. Identyfikacji:

- a) identyfikacja aktualnego stanu zagospodarowania przestrzennego istniejącego na danym terenie, a zwłaszcza zróżnicowań społeczno-przestrzennych; badania powinny być przeprowadzone w różnych skalach w celu znalezienia podstawowych cech strukturalnych;
- b) analiza i identyfikacja podstawowych procesów i zjawisk społeczno-przestrzennych działających na danym terenie.

2. Wyjaśnień:

- a) budowa hipotetycznego systemu wyjaśnień naukowych wiążących przekształcenia poszczególnych struktur społeczno-przestrzennych z działalnością określonych procesów społecznych lub gospodarczych;
- b) weryfikacja hipotez przez:
  - konkretyzację, a więc przejście z ogólnego poziomu pojęć opisujących procesy społeczne na niższy poziom ogólności konkretnych zjawisk i aktorów przekształcających przestrzeń;

- analizę efektów przestrzennych działania poszczególnych zjawisk i aktorów;
- analizę powiązań o charakterze przyczynowo-skutkowym.

3. Konsolidacji. Pokazanie, które elementy istniejącego zróżnicowania społeczno-przestrzennego współwystępowały lub spowodowały zróżnicowanie przestrzenne w przebiegu procesów społecznych.

III. Przemiany przestrzennych układów migracji w skali międzyregionalnej oraz w skali regionu miejskiego

A. Gawryszewski (1988) postawił w swym monograficznym studium ruchliwości przestrzennej ludności Polski następujące cele poznawcze: a) przedstawienie związków poziomu i kierunków mobilności przestrzennej z rozwojem społeczno-gospodarczym kraju, b) dokonanie próby hierarchicznej regionalizacji migracji międzyregionalnych, c) określenie osiągniętej fazy procesu transformacji ruchliwości przestrzennej (według koncepcji W. Zelinskiego).

Autor wykazał stałe zmniejszanie się poziomu przestrzennej ruchliwości ludności Polski w okresie ostatniego trzydziestolecia. Ludność miejska, bardzo ruchliwa w latach 1952-1956, stawała się w miarę upływu czasu mniej ruchliwa w porównaniu z ludnością wiejską. Zmniejszanie się wielkości migracji w Polsce uległo zahamowaniu na początku lat siedemdziesiątych, w związku z intensywnymi procesami inwestycyjnymi w przemyśle i szybkim rozwojem budownictwa mieszkaniowego. Od 1978 roku trwa jednak stały, silny spadek migracji (w latach 1978-1987 o ponad jedną trzecią zmniejszyła się liczba migracji rejestrowanych w statystyce bieżącej ludności Głównego Urzędu Statystycznego). Zjawisko to jest spowodowane w około jednej trzeciej przez zmianę struktury wieku ludności Polski (spadek udziału roczników młodych, cechujących się wysokim poziomem przestrzennej ruchliwości, a w dwóch trzecich - czynnikami społeczno-ekonomicznymi, wśród których na pierwszym miejscu wymienia się kryzys budownictwa mieszkaniowego w miastach.

Spadek natężenia migracji od połowy lat pięćdziesiątych można błędnie interpretować jako oznakę wkroczenia przez Polskę w schyłek trzeciej fazy transformacji mobilności przestrzennej ludności. W rzeczywistości spadek ten był wymuszony sytuacją polityczną i polityką społeczno-gospodarczą. Czynniki te zahamowały proces transformacji mobilności na co najmniej kilkanaście lat. Decydowały o tym m.in.: ograniczanie budownictwa mieszkaniowego w wyniku jego daleko posuniętej monopolizacji, jak również brak swobody podejmowania decyzji migracyjnych będący efektem ograniczeń meldunkowych. Przejście do III fazy procesu transformacji mobilności przestrzennej ludności nastąpiło w Polsce w latach siedemdziesiątych. Warunki do zajścia tej zmiany stworzyła wówczas nowa polityka rozwoju gospodarczego. Załamanie się tej polityki w końcu lat siedemdziesiątych przyniosło powtórne zahamowanie procesu transformacji; jego zaawansowanie w połowie lat osiemdziesiątych można określić jako odpowiadające początkowi III fazy (wg cyklu Zelinsky'ego). Należy sądzić, że w przyszłości proces ten będzie postępował skokowo, podobnie jak to miało miejsce w ubiegłym trydziestoleciu. Przemiany modelu ruchliwości przestrzennej ludności, a zwłaszcza rozwój form cyrkulacji w skali dziennej i tygodniowej, może nastąpić w warunkach szybkich zmian struktury przestrzennej i gałęziowej gospodarki, działania samorządu terytorialnego, rozwoju infrastruktury społecznej i technicznej na wsi, rozwoju budownictwa mieszkaniowego. Nie można wykluczyć odpływu ludności z aglomeracji przemysłowych jako efektu dekoncentracji wielkich zakładów przemysłowych położonych na tych obszarach. Oznaczałoby to przejście bezpośrednio do układu mobilności przestrzennej charakterystycznej dla ostatniej, IV fazy cyklu Zelinsky'ego. Sytuacja taka mogłaby jednak być przejściowa, bowiem obszary wiejskie w Polsce czeka zapewne jeszcze okres dość znacznego odpływu ludności; niewykorzystane są również korzyści społeczne i ekonomiczne związane z przemieszczeniami ludności w obrębie krajowego systemu miast. Tak więc nawet w dość odległej przyszłości mogą występować w Polsce zjawiska typowe dla trzeciej fazy transformacji mobilności przestrzennej ludności.

Migracje ludności w starszym wieku w Polsce (Korcelli i Po-

trykowska 1986) poddano analizie w ramach studium porównawczego obejmującego kilkanaście krajów Europy, Ameryki i Azji. Ukazało ono odrębność charakteru tego zjawiska w naszym kraju. W krajach rozwiniętych gospodarczo profile ujmujące zależność częstości podejmowania migracji od wieku ludności cechuje występowanie dwóch kulminacji w przedziałach 60-65 lat oraz 75-80 lat. W Polsce natomiast liczba migracji przypadających na 1000 osób wzrasta systematycznie z wiekiem w całym przedziale wieku 60 lat i więcej. Mobilność osób, które przekroczyły 80 rok życia jest zatem wyższa niż odpowiedni wskaźnik odnoszący się do ludności w wieku 60-64 lata lub 70-74 lata. Przyczyny tych różnic należy upatrywać w odmienności motywów migracji. O ile w krajach zamożnych migracje wiąże się głównie z wyborem nowego środowiska przez ludzi kończących pracę zawodową, o tyle w Polsce oznaczają najczęściej przejście od stanu niezależności do stanu zależności - przeniesienia się do rodziny ze względu na niedołęstwo lub konieczność opieki nad innymi członkami rodziny (wnukami, prawnukami), a w pewnej liczbie przypadków - przeniesienia się do domów opieki społecznej. Przeciętny migrant w krajach rozwiniętych to osoba w pełni jeszcze sił, nie odbiegająca pod względem poziomu wykształcenia i zamożności od reszty społeczeństwa. W Polsce osoby migrujące w starszym wieku mają cechy umieszczające ich znacznie poniżej ogólnokrajowych standardów tego rodzaju. Jak wykazała K. Stolarczyk (1985) typowym migrantem wśród ludności starszej jest samotna kobieta, bez wykształcenia, pochodząca ze wsi.

Układ przestrzenny migracji w regionie miejskim Warszawy (Korcelli 1986) wykazuje w latach osiemdziesiątych zmiany w kierunku dekoncentracji przepływów. W okresie 1978-1985 zmniejszała się systematycznie przewaga liczby migracji do Warszawy z pozostałych obszarów województwa stołecznego nad liczbą migracji z Warszawy do reszty województwa. Ponadto, strefa podmiejska Warszawy traciła funkcje obszaru pośredniczącego w napływie migrantów do Warszawy z innych regionów Polski. Wiązało się to zapewne w części ze zniesieniem ograniczeń meldunkowych w stolicy na przełomie lat 1983/1984. Spośród ogółu migrantów przybywających do Warszawy, osoby mieszkające (lub zameldowane) stanowią coraz mniejszą część, natomiast wśród migrantów osiedlających się w stre-

fie podmiejskiej Warszawy wzrasta udział dawnych mieszkańców stolicy.

Wzrasta także udział przepływu ludności z Warszawy do reszty województwa w ogólnej wielkości odpływu migracyjnego z Warszawy. Tendencje te wskazują na stopniowe równoważenie się przepływów między Warszawą a jej strefą podmiejską, a zatem spadek tradycyjnej dominacji Warszawy w regionalnym układzie przestrzennym migracji. Zjawisko to może jednak mieć charakter przejściowy i wynikać z zastoju w zakresie budownictwa mieszkaniowego, szczególnie wyraźnego w Warszawie.

Szybkie zmiany trendów ludnościowych, które wystąpiły w Polsce w końcu lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych przyniosły szybką dezaktualizację prognoz i projekcji dotyczących liczby, struktury i rozmieszczenia ludności. Należy przypuszczać, że wskaźniki płodności wzrosły gwałtownie na początku lat osiemdziesiątych, następnie zaczęły się równie szybko zmniejszać począwszy od 1984 roku. Migracje wewnętrzne z kolei wykazują silny, systematyczny spadek począwszy od 1979 r. P. Korcelli i M. Kupiszewski (1988) poszukiwali metod budowy projekcji ludnościowych, które byłyby dostosowane do przytoczonych krótkookresowych fluktuacji oraz zmian o charakterze ciągłym. W przytoczonym opracowaniu, opartym na wieloregionalnym modelu Rogersa-Willekensa, wprowadzili oni, w miejsce konwencjonalnie stosowanych danych dla jednego roku, serię danych wejściowych, odnoszących się do kolejnych lat. Pozwoliło to na uzyskanie nakładających się wzajemnie ciągów projekcji, które umożliwiają oszacowanie przyszłych konsekwencji obserwowanych zmian demograficznych. Podejście to pozwala także na określenie stabilności działania mechanizmu projekcyjnego w zastosowanym modelu, a także na estymowanie roli poszczególnych składników zmian ludnościowych: migracji, zmian płodności i śmiertelności w kolejnych etapach projekcji. Autorzy zamierzają przedłużyć serię danych wejściowych do 1988 r., co pozwoliłoby na bezpośrednie porównanie wyników projekcji ze stanem obserwowanym w okresie pełnego dziesięciolecia.

LITERATURA

- Beshers J.M. 1962, "Urban social structure", Free Press.
- Domański R. (red.) 1988, "Przestrzenne problemy rozwoju wielkich miast na przykładzie Poznania", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Duncan S.S. 1987, "The difference that space makes", maszynopis.
- Giddens A. 1973, "The class structure of the advanced societies", Hutchinson.
- Gawryszewski A. 1988, "Przestrzenna ruchliwość ludności Polski, 1952-1985", Ossolineum, Wrocław (w druku).
- Harvey D. 1975, "Class structure in a capitalist society and the theory of residential differentiation" (w:) R. Peel, M. Chisholm, P. Haggett, (red.) "Processes in physical and human geography", Heinemann, London, s. 354-369.
- Jałowiecki B. 1988, "Społeczne wytwarzanie przestrzeni", Książka i Wiedza, Warszawa.
- Jerczyński M. 1988, "Przemiany krajowego systemu miejskiego a lokalne procesy rozwoju i waloryzacji przestrzeni", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Korcelli P. 1986, "Demographic evolution of urban regions: the case of Warsaw", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Korcelli P., Potrykowska A. 1986, "Migracje ludzi w starszym wieku w Polsce: pomiary, perspektywy i zagadnienia badawcze", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Korcelli P., Kupiszewski M. 1988, "Wieloregionalne projekcje ludności", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Liszewski S. i inni 1988, "Studia pilotażowe warunków życia mieszkańców jednostki urbanistycznej nr 112 w Łodzi (Teofilów)", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Massey D. 1985, "New directions in space" (w:) D. Gregory, J. Urry (red.) "Social relations and spatial structures", s. 9-19. Macmillan, London.

- Modrzejewski P. 1988, "Próba porównania zdrowotności społeczeństw obszarów zurbanizowanych", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Morgan B.S. 1984, "Social geography, spatial structure and social structure", *Geojournal*, 9, 3, s. 301-310.
- Park R.E. 1952, "The human community", Free Press.
- Potrykowska A. 1987, "Migracje i warunki mieszkaniowe w regionie Warszawy", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- 1988, "Cechy układów migracji wewnątrzmijskich i wewnątrzregionalnych na przykładzie aglomeracji Warszawy", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Pytel-Tafel E. 1987, "Zróżnicowanie społeczne ludności miejskiej w regionie katowickim", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Regulski J. i inni 1988, "Bariery w gospodarczym i przestrzennym rozwoju miast i regionów", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Rykiel Z. 1986, "Niektóre struktury i mechanizmy społeczne w regionie katowickim", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- 1987, "Rozwój regionów stykowych", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- Stolarczyk K. 1985, "Społeczno-ekonomiczne czynniki warunkujące migracje osób w starszym wieku w Polsce", SGPiS, Monografie i Opracowania, 188, Warszawa.
- Węclawowicz G. 1987, "Struktura społeczna starych i nowych osiedli mieszkaniowych w miastach Polski", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.
- 1988a, "Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski", Ossolineum, Wrocław.
- 1988b, "Rola przestrzeni w kształtowaniu zjawisk społecznych na przykładzie aglomeracji warszawskiej", maszynopis w archiwum IGiPZ PAN w Warszawie.

Andrzej Stasiak

PRZEMIANY PRZESTRZENNEGO ZRÓŻNICOWANIA ROLNICTWA
I OBSZARÓW WIEJSKICH

I. Uwagi formalne

Niniejsze opracowanie zawiera próbę syntetycznego omówienia wyników prac dotyczących przestrzennych przemian w rolnictwie i zagospodarowaniu obszarów wiejskich, prowadzonych w latach 1986-1988 w CPBP 03.12 pt. "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego Polski"¹.

W programie tym nie wyodrębniono grupy badawczej poświęconej szeroko pojętej tematyce wiejskiej, badania z tego zakresu występują w zasadzie w dwóch grupach badawczych.

W grupie I - Rozwój gospodarki narodowej a organizacja przestrzeni społeczno-gospodarczej - kierowanej przez prof. dr. hab. Andrzeja Wróbla mamy dwa tematy związane z problematyką przestrzenną rolnictwa w Polsce:

- 1) temat 03.12.1.06. "Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski" kierowany przez doc. dr. hab. Romana Szczęsnego,
- 2) temat 03.12.1.07. "Organizacja przestrzenna rolnictwa w Polsce" - kierowany przez dr. Romana Kulikowskiego.

Oba tematy poprzez osoby kierowników i wykonawców są zlokalizowane w Zakładzie Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN.

Tematyka związana z szerzej pojętą przestrzenią wsi polskiej i przemianami w jej zagospodarowaniu występuje w grupie IV pn.

---

¹ W opracowaniu wykorzystano sprawozdania kierowników tematów: dr. hab. R. Szczęsnego, dr. R. Kulikowskiego i dr. hab. W. Stoli.

"Rozwój regionalny a systemy zarządzania i planowania przestrzennego" kierowanej przez prof. dr. hab. Andrzeja Stasiaka, w kilku tematach o różnym stopniu intensywności:

- 1) temat 03.12.4.01. "Ocena planów zagospodarowania przestrzennego jako narzędzi planowania rozwoju społeczno-gospodarczego" kierowany przez prof. dr. hab. A. Stasiaka. Tu występują zagadnienia związane z szerzej pojętą problematyką planów zagospodarowania przestrzennego w różnych skalach, obejmujących także obszary wsi, w tym również planów gmin, jako wydzielonej kategorii planów;
- 2) temat 03.12.4.04. "Zagospodarowanie obszarów wiejskich" kierowany przez dr. hab. Władysławę Stole, z naciskiem na studia metodologiczne dotyczące głównie typologii obszarów wiejskich, a także studia wybranych obszarów. Poza tym tematyka wiejska przewija się w tej grupie w tematach:
  - 03.12.4.02. "Studia nad różnicowaniami regionalnymi dla potrzeb planowania przestrzennego" - kierownik prof. dr. hab. Teofil Lijewski;
  - 03.12.4.03. "Studia nad kierunkami rozwoju funkcjonalnego makroregionu Warszawy" - kierownik prof. dr. hab. A. Stasiak;
  - 03.12.4.05. "Studia nad podziałem administracyjnym kraju" - kierownik doc. dr. hab. P. Eberhardt.

Tematyka badawcza obejmująca szerzej pojętą przestrzeń wiejską, uwzględniona w pracach grupy tematycznej 4, skupia się więc w Zakładzie Przestrzennego Zagospodarowania IGiPZ PAN poprzez badania pracowników tego zakładu oraz osób z nim współpracujących. Należy jednak zaznaczyć, iż kierownik tematu 03.12.4.04. "Zagospodarowanie obszarów wiejskich" dr. hab. Wł. Stola jest pracownikiem Zakładu Geografii Rolnictwa IGiPZ PAN.

Należy zwrócić uwagę na kilka problemów związanych z zakresem badań i ich przebiegiem w czasie.

Badania dotyczące problematyki przestrzennej wsi i rolnictwa tkwią w dużej mierze "korzeniami", w uprzednio prowadzonych badaniach, zwłaszcza realizowanych w Problemie MR I.28 w latach 1981-1985. Część z nich ma jeszcze starsze "korzenie", sięgające lat sześćdziesiątych, ale głównie siedemdziesiątych. Wskazuje to, iż

wiele badań podstawowych musi zachowywać charakter ciągły, przez długie okresy, jeśli ma rzeczywiście umożliwić śledzenie przemian. Jest to uwaga, która powinna być wykorzystana przy formowaniu zakresu badań IGiPZ PAN w latach dziewięćdziesiątych.

Równocześnie występuje inne zjawisko, mianowicie część badań pomocniczych, szczegółowych, ma krótki żywot i po ich zakończeniu "wygasa" w sposób naturalny. Na ich miejsce pojawia się potrzeba przeprowadzania innych badań krótkookresowych. To także należy brać pod uwagę w dalszych rozważaniach.

Pojawia się także inny, bardzo istotny proces "pączkowania" od głównego problemu nowych problemów. Z reguły nie mają one tak uniwersalnego zakresu badań jak program centralny, stanowią na tyle jednak interesujące poznawczo, a nieraz także ważkie społecznie zagadnienia, iż zasługują na wydzielenie w ramach tzw. resortowych programów badawczych.

W naszym Instytucie mamy trzy takie problemy:

- RPBP 03.1. "Przemiany przestrzenne osadnictwa wiejskiego w Polsce" - koordynator prof. dr hab. Halina Szulc,
- RPBP 03.3. "Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa światowego" - koordynator prof. dr Jerzy Kostrowicki,
- RPBP 03.5. "Wyludnianie się wsi polskiej" - koordynator prof. dr hab. Andrzej Stasiak.

II. Ocena dorobku naukowego dotychczas wykonanych prac w CPBP 03.12.

A. Tematy 03.12.1.06 i 03.12.1.07 w grupie 1.

1. Temat 03.12.1.06. Prace prowadzone w ramach tego tematu - "Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski", są kontynuacją badań zapoczątkowanych w latach ubiegłych w Problemie MR I.28. Celem ich jest uchwycenie i przedstawienie przemian struktury rolnictwa indywidualnego w Polsce w okresie powojennym, w ujęciu syntetycznym, jako przemiany typów rolnictwa indywidualnego w Polsce w okresie powojennym.

Są to badania coroczne, prowadzone w skali województw

i do chwili obecnej objęły już lata 1960-1986. Badania prowadzono dla lat: 1960, 1970, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1983, 1985, 1986.

Wyniki dotychczasowych badań ukazują, jak skomplikowany był rozwój rolnictwa indywidualnego w Polsce w okresie powojennym. Po okresach znacznego postępu (np. w latach 1971-1975), który zawsze związany był ze zmianą polityki rolnej, następowały zahamowania, stagnacje i regresy (np. w latach 1959-1960, 1976-1977 i 1979-1980). Były one wynikiem całego splotu przyczyn, z których za najbardziej istotne należy uznać: zmieniające się założenia polityki rolnej, mało elastyczną i niezbyt konsekwentną politykę cen, centralne sterowanie zaopatrzeniem rolnictwa w środki produkcji i skupem produktów rolnych, występujące co pewien czas niesprzyjające warunki pogodowe oraz nawarstwiający się od wielu lat szereg przyczyn natury społecznej i psychologicznej. Przyczyny te, często kumulujące się w różnym stopniu, oddziaływały na rolnictwo indywidualne. Było to bowiem i jest nadal rolnictwo zróżnicowane regionalnie, znajdujące się na różnych etapach rozwoju.

W latach 1960-1986, w wyniku zróżnicowanych zmian struktury rolnictwa indywidualnego, nastąpiły znaczne i zróżnicowane regionalnie zmiany typów rolnictwa. Generalnie nastąpiło przechodzenie od rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego, które w 1960 r. było rolnictwem przeważającym na większości obszarów, również na terenach ziem zachodnich i północnych, przeniesione z innych terenów przez ludność je zasiedlającą, do rolnictwa półtowarowego, a następnie rynkowego. Niejednokrotnie, w różnych okresach i różnych regionach, w wyniku zahamowania rozwoju i regresu następowały zmiany w odwrotnym kierunku, np. w latach 1976-1977 na terenach środkowej i wschodniej Polski od rolnictwa półtowarowego do rolnictwa wtórnie samozaopatrzeniowego. Natomiast w 1986 r. na terenie Polski przeważało już rolnictwo rynkowe (tereny zachodniej i północnej Polski). Znacznym był jednak nadal

udział rolnictwa półtowarowego (południowa Polska), wtórnie samozaopatrzeniowego (tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych) i rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego (tereny wschodniej Polski).

Wyniki dotychczasowych badań były przedstawione w licznych publikacjach:

- R. Szczęsny - "Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1970-1980. Przestrzenne zróżnicowanie typów rolnictwa" Wrocław 1988, Ossolineum, 170 s. Jest to rozprawa habilitacyjna, zawierająca podsumowanie wyników badań z lat uprzednich;
  - R. Szczęsny - "Typy rolnictwa indywidualnego w Polsce w latach 1960-1983", Przegl. Geogr., 1987, t. 54, z. 4, s. 511-526;
  - R. Szczęsny - "Rolnictwo Polski w latach 1945-1985" (w:) "Geograficzne problemy rolnictwa w Polsce", Instytut Zachodni, 1988, s. 68-80;
- badź też w formie referatów na konferencjach krajowych, np.
- R. Szczęsny - "Przestrzenne zróżnicowanie i problemy rolnictwa indywidualnego w Polsce". Konferencja Instytutu Kształcenia Nauczycieli, Mława 1988;
  - R. Szczęsny - "Rolnictwo Polski w latach 1960-1986. Próba syntezy", V Ogólnopolskie Seminarium Komisji Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Radzików 1988.

Poza tym wyniki badań były przedstawiane na wielu seminariach i konferencjach międzynarodowych.

Wyniki badań corocznych w formie prac cząstkowych znajdują się w Archiwum Problemu CPBP 03.12. jako prace pt. "Typy rolnictwa indywidualnego Polski w 1983, 1985, 1986 r.". Ukazują one zmiany jakie nastąpiły w rolnictwie indywidualnym, głównie jako przemiany typów rolnictwa po zahamowaniu regresu w 1983 r.

Do końca 1990 r. w ramach prac prowadzonych w tema-

cie 1.06. przewiduje się jeszcze jako kontynuację opracowanie typów rolnictwa indywidualnego w 1988 r. oraz podjęcie próby ukazania zróżnicowania przestrzennego typów rolnictwa indywidualnego w skali gmin dla jednego przekroju czasowego.

Natomiast opracowanie końcowe, podsumowujące badania w latach 1986-1990, pt. "Przemiany typów rolnictwa indywidualnego w latach 1960-1988", prezentować będzie przemiany, jakie nastąpiły w latach 1960-1988 w skali województw oraz przestrzenne zróżnicowanie typów rolnictwa indywidualnego w skali gmin. Będzie to pierwsze opracowanie tego typu, ukazujące nie tylko przemiany jakie nastąpiły, lecz również przestrzenne zróżnicowanie w tak szczegółowej skali.

Generalnie mogę sformułować następującą opinię. Prace prowadzone w tym temacie doprowadziły do jasnego obrazu przemian w strukturze typów indywidualnego rolnictwa polskiego, które powoli dąży w kierunku rolnictwa rynkowego. Występują nadal istotne różnice regionalne wynikające z poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (zachód i wschód Polski), a także struktury wielkości gospodarstw indywidualnych (południe Polski - małe gospodarstwa).

Poważnym mankamentem zakresu badawczego jest niemal pominięcie w badaniach roli gospodarki uspołecznionej w rolnictwie, zwłaszcza Państwowych Gospodarstw Rolnych. W takich województwach jak szczecińskie, koszalińskie czy słupskie PGR mają w swych rękach ponad 50% użytków rolnych i w dużej mierze decydują o rozmiarach i kierunkach produkcji rolnej (wysokie są również udziały w innych województwach np. w poznańskim ponad 40%). Nowym zjawiskiem, które zasługuje na szczególną uwagę, jest zakładanie nowych PGR wzdłuż tzw. "ściany wschodniej" na bazie PFZ, przejmującego ziemię od gospodarki indywidualnej (woj. białostockie, chełmskie, przemyskie itd.).

2. Temat 03.12.1.07 "Organizacja przestrzenna rolnictwa w Polsce"

Temat jest realizowany w ramach: a/ zleceń wewnętrznych - przez zespół pracowników Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich w składzie: dr R. Kulikowski (kierownik tematu), dr B. Gałczyńska, dr W. Tyszkiewicz i mgr A. Dziewulska, b/ w ramach zleceń zewnętrznych - przez kilka ośrodków szkolnictwa wyższego, mianowicie

- Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (doc. dr hab. B. Głębocki),
- Instytut Nauk o Ziemi Uniwersytetu im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie (dr R. Jedut),
- Instytut Geografii WSP w Kielcach (dr R. Burek).

Badania prowadzone w ramach zleceń wewnętrznych w latach 1986-1988 koncentrowały się wokół zagadnień problematyki przestrzennej polskiego rolnictwa w skali gmin i obejmowały następujące zagadnienia:

- przemiany w zakresie struktury agrarnej (dr W. Tyszkiewicz),
- cechy organizacyjno-techniczne rolnictwa (dr B. Gałczyńska),
- cechy produkcyjne (dr R. Kulikowski),
- chów zwierząt gospodarskich (mgr A. Dziewulska).

Przedmiotem badań prowadzonych w ramach zleceń zewnętrznych były sondażowe badania porównawcze rolnictwa rozwijającego się w różnych warunkach naturalnych i ekonomicznych. Obejmowały one mikroskalowe badania organizacji przestrzennej rolnictwa w wybranych gminach: Wielkopolski (doc. dr hab. B. Głębocki), centralnej części woj. kieleckiego - obszaru o charakterystycznym dużym udziale ludności dwuzawodowej (dr R. Burek), rejonie Lubelskiego Zagłębia Węglowego (dr R. Jedut). Podstawą tych badań, obok oficjalnych statystyk, są badania terenowe, w tym dane z ankietowanych, różnych typów gospodarstw rolnych. W ostatnim okresie w badaniach prowadzonych w ramach zleceń zewnętrznych koncen-

trowano się na opracowywaniu zgromadzonych materiałów i wstępnej redakcji tekstów (zakończenie tych badań przewiduje się w końcu 1989 r.). Wyniki etapowe prac prowadzonych w ramach zleceń zewnętrznych przedstawiano do dyskusji na zebraniach naukowych Zakładu. Doświadczenia i wyniki badań mikroskalowych (skala wsi i gospodarstw) stanowią cenną pomoc w pracach o bardziej kameralnym charakterze, realizowanych w ramach zleceń wewnętrznych.

W początkowym okresie realizacji nowego planu badań na lata 1986-1990 koncentrowano się w Zakładzie Geografii Rolnictwa na podsumowaniach problematyki badawczej z poprzedniego okresu.

Wykonano opracowanie pt. "Zmiany w strukturze wielkościowej gospodarstw indywidualnych w Polsce w latach 1950-1984" (dr W. Tyszkiewicz). W pracy tej poddano analizie przemiany struktury własnościowej oraz zmiany wielkości gospodarstw indywidualnych. Pracę wydano następnie drukiem w Geo-Regards nr 15 z 1988 r. s. 249-266 w jęz. angielskim: "Changing agrarian structure of Poland".

W zakresie cech organizacyjno-technicznych rolnictwa dr B. Gałczyńska koncentrowała się na wykorzystaniu bogatych materiałów statystycznych i kartograficznych w skali gmin dla końca lat siedemdziesiątych, opracowując szereg tematów dotyczących ludności zatrudnionej w rolnictwie, w tym opracowania:

"Spatial differences in the level of education of Poland's agricultural population" (w:) "Spatial organization and regional development. Papers of the 6th Polish-Hungarian Geographical Seminar, Stare Pole, 15-20 Sept. 1986", Centre for Regional Studies Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 1988, s. 148-161. Wyniki tej pracy, uzupełnione o inne zagadnienia, takie jak struktura wieku ludności zatrudnionej w rolnictwie, prezentowała również autorka na IV seminarium geograficznym polsko-włoskim w Pescarze (1986) przedstawiając tam referat "Agricultural population in Poland. A selection of problems".

Wspólnie z dr. R. Kulikowskim wykonała dr B. Gałczyńska kilka opracowań, w których dokonano analizy zróżnicowania przestrzennego współzależności pomiędzy wybranymi cechami organizacyjnymi i produkcyjnymi rolnictwa. W pierwszym opracowaniu tej spółki autorskiej dokonano porównania (w skali gmin) wielkości gospodarstw indywidualnych i efektów produkcyjnych rolnictwa. Praca została opublikowana w 1988 r. w Dokumentacji Geograficznej, była także prezentowana na seminarium polsko-jugosłowiańskim. W drugim wspólnym opracowaniu B. Gałczyńskiej i R. Kulikowskiego dokonano analizy przestrzennej poziomu wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie oraz poziomu produkcji i towarowości rolnictwa. W pracy wyróżniono kilka typów obszarów w Polsce ze względu na relacje: poziom wykształcenia ludności - jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej i efekty produkcyjne rolnictwa. Stwierdzono bardzo ścisłą zależność efektów produkcyjnych rolnictwa od poziomu wykształcenia ludności ("Poziom wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie a efekty produkcyjne", Przegl. Geogr., t. 58, z. 4, 1986, s. 783-794).

Wyniki pracy referowano też na IV polsko-jugosłowiańskim seminarium geograficznym w Starym Polu (2-9 VI 1986 r.).

Podsumowujący charakter ma także opracowanie dr. R. Kulikowskiego pt. "Production types of Polish non-socialized agriculture" opublikowane w Rural Systems, t. 5, No 1, 1987, s. 11-16, przedstawione do dyskusji na zebraniu Komisji Przemian Systemów Wiejskich, 25-30 VIII, Granada, Hiszpania, 1986 r.

W pracy dokonano próby typologii rolnictwa indywidualnego w Polsce na podstawie zróżnicowania przestrzennych cech produkcyjnych rolnictwa ilustrujących takie zagadnienia jak: produktywność ziemi, produktywność pracy, poziom i stopień towarowości oraz stopień i poziom specjalizacji. Jest to przykład typologii cząstkowej rolnictwa, będącej dotychczas pierwszym opracowaniem, w którym poddano typizacji wszystkie gminy w kraju.

Publikacje i opracowania kartograficzne wykonane w ramach tematu 07 były jedną z podstaw kilku prac przedplanowych wykonywanych do Planu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju w byłej Komisji Planowania przy Radzie Ministrów - w tym takich opracowań jak "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju rolnictwa w Polsce", Warszawa 1986, s. 24 + 12 rys., "Obszary "szansy" rozwoju rolnictwa w Polsce", Warszawa 1986, "Prognoza przemian struktury agrarnej i zatrudnienia w rolnictwie Polski do r. 2000", Warszawa, Komisja Planowania.

Opracowania kartograficzne w skali gmin, dotyczące: struktury agrarnej (dr W. Tyszkiewicz), nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej (dr B. Gałczyńska) oraz produktywności i towarowości rolnictwa (dr R. Kulikowski) były też jedną z podstaw opracowania problematyki rolniczej i gospodarki żywnościowej w planie przestrzennego zagospodarowania kraju do r. 2000 opracowanym w byłej Komisji Planowania przy Radzie Ministrów (patrz "Plan perspektywiczny do 2000 r. /Przestrzenne zagospodarowanie kraju/" Warszawa, kwiecień 1988, ryc. 9 i 10).

Podstawą określenia granic tzw. obszarów żywnościowych w skali kraju (por. wyżej cytowany plan, ryc. 10) było opracowanie wykonane w ramach tematu 07 przez dr. R. Kulikowskiego pt. "Wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej w Polsce. Artykuł dyskusyjny", Przegl. Geogr., t. 58, z. 1-2, 1986, s. 191-202.

Uważam wykorzystanie prac Zakładu Geografii Rolnictwa w opracowaniu projektu Planu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju do 2000 r. za jedno z większych osiągnięć Programu CPBP 03.12.

W latach 1987/1988 wykonano kilka nowych cząstkowych opracowań w skali gmin. Mgr A. Dziewulska ukończyła 2 opracowania dotyczące "Przemian w chowie bydła w Polsce" (44 s., 20 map, 6 tabl.) i "Przemian w chowie owiec" (20 s. + 6 map), w których przemiany dla okresów wcześniejszych przedstawiono w skali powiatów a dla lat 1978-1985 w skali gmin.

Wyniki przedstawione w pierwszej z tych prac dokumentują znaczne i niekorzystne zmiany, jakie zaszły w chowie bydła w Polsce. Obecny stan pogłowia bydła jest zbliżony do poziomu z połowy lat sześćdziesiątych. W chowie owiec zmiany były korzystniejsze, choć niekorzystna zdaniem autorki była ciągle niska wydajność tych zwierząt. Opracowania A. Dziewulskiej mają dużą wartość poznawczą i ich wyniki należałoby szybko opublikować.

Dr B. Gałczyńska dokonała szczegółowej analizy przestrzennej jednego z elementów nakładów na produkcję rolną w Polsce, mianowicie poziomu nawożenia mineralnego w ujęciu sektorowym i dynamicznym (lata 1978-1986) 21 s., 3 mapy, 4 tabl. Wcześniej ta sama autorka wykonała podobne opracowanie dotyczące poziomu mechanizacji rolnictwa. Wyniki tych prac nie zostały jednak opublikowane, na co z pewnością zasługują.

Prowadzono też szczegółowe badania zróżnicowania przestrzennego rolnictwa w strefie podmiejskiej Warszawy. Badania te prowadził zespół: dr B. Gałczyńska, dr R. Kulikowski i prof. W.B. Morgan (King's College London). W znacznej mierze oparto je na materiałach ankietowanych zgromadzonych w trakcie badań terenowych prowadzonych wspólnie w latach 1986-1987. Wyniki tych prac przedstawiono do dyskusji na I Zjeździe Serbskiego Towarzystwa Geograficznego (Belgrad, 24 I - 4 II 1988) i w nieco uzupełnionej wersji na V polsko-włoskim seminarium geograficznym (Szymbark, 8-13 VI 1988 r.). Odpowiednie opracowania złożono do druku w materiałach z obu tych konferencji, a ponadto opublikowano: Morgan William B., Gałczyńska Bożena, Kulikowski Roman "Productivity and location in private agriculture around Warsaw, Poland", Geo-Journal, 1987, 15, 4, s.375-385.

Wyniki prac prowadzonych w ramach tematów 07 i 06 posłużyły również częściowo do opracowania pierwszej redakcji rozdziału pt. "Rolnictwo" (około 7 arkuszy wydawniczych). Jest to bardzo bogato ilustrowana praca (mapy, wykresy, tabele) zespołu autorskiego J. Kostrowicki, A. Dzie-

wulska, B. Gałczyńska, R. Kulikowski, W. Stola, R. Szczęsny i W. Tyszkiewicz, stanowiąca rozdział w przewidywanej do druku "Geografii Polski", t. II.

W sumie w latach 1986-1988 rezultatem badań prowadzonych w temacie 07 było około 30 publikacji naukowych, w tym około 10 referatów prezentowanych do dyskusji na konferencjach naukowych w kraju i za granicą. Ponadto zaawansowano kilka dalszych opracowań oraz wykonano kilkadziesiąt kartogramów ilustrujących przestrzenne zróżnicowanie wszystkich ważniejszych cech rolnictwa Polski w skali gmin. Wydaje się więc, że w zasadzie cele postawione przed tematem 07 w programie na lata 1986-1990:

- 1) doskonalenie i wypracowywanie nowych metod kompleksowych i badań przestrzennych rolnictwa w różnych skalach szczegółowości. (gospodarstwo, gminy, województwa),
- 2) wzbogacenie wiedzy o zróżnicowaniu przestrzennym i przemianach rolnictwa w Polsce z perspektywą opublikowania wyników tych badań w przygotowywanej do publikacji "Geografii Polski" t. II,
- 3) wykorzystanie wyników badań w pracach o charakterze prognostycznym

są realizowane prawidłowo.

Budzi jednak niepokój, iż - podobnie jak w temacie 06 - w zbyt małym stopniu uwzględniona jest problematyka, zarówno przestrzenna jak produkcyjna, a także społeczna gospodarki rolniczej uspołecznionej, a zwłaszcza PGR.

- B. Temat 03.12.4.01. "Ocena planów zagospodarowania przestrzennego jako narzędzi planowania rozwoju społeczno-gospodarczego" - kierownik prof. dr hab. A. Stasiak

W 1986 r. zostały tu wykonane dwa opracowania A. Stasiaka:

- a/ Przekształcenia systemu osadniczego obszarów wiejskich w Polsce,

b/ Podstawowe problemy rozwoju małych miast i osadnictwa wiejskiego.

W opracowaniu tym przedstawiono strukturę wielkości wsi w Polsce i jej zróżnicowania regionalne, rolę małych miast w osadnictwie wiejskim, zróżnicowania regionalne struktury własności ziem oraz perspektywiczne możliwości przemian w osadnictwie wiejskim i strukturze rolnictwa. W oparciu o to opracowanie A. Stasiak wspólnie z H. Rucz-Pruszyńską przygotował i wygłosił referat na ogólnopolskim seminarium TUP i Min. Budownictwa, Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, W-wa 28 II 1986 (Tekst został opublikowany jako samodzielna broszura o objętości około 40 s.). Posłużył także jako podstawa do referatu na IV polsko-jugosłowiańskie seminarium geograficzne, Stare Pole, 2-9 VI 1986 ("Transformation of the settlement system of Poland's rural areas and their functions"; ok. 15 s. maszynopisu + rysunki) oraz referatu na VIII brytyjsko-polskie seminarium geografów - Londyn 8-14 VII 1986 ("Changes in rural settlement in Poland to the year 2000"; około 15 s. maszynopisu + rysunki).

W latach 1986/1987, dzięki pracom prowadzonym w grupie tematycznej 4, można było podjąć się i ukończyć opracowanie ekspertyzy PAN pod kierunkiem A. Stasiaka "Analiza uwarunkowań i skutków migracji ludności ze wsi do miast, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu tych migracji na strukturę ludności". Ekspertyza ta odbiła się głośnym echem zarówno w środowisku naukowym jak i szeroko pojętym społecznym. Świadczą o tym liczne publikacje, wywiady oraz zespołowa nagroda naukowa Sekretarza Naukowego PAN za 1987 r., w której uczestniczyło trzech pracowników IGiPZ PAN (A. Stasiak - kierownik ekspertyzy, P. Eberhardt - sekretarz naukowy ekspertyzy, A. Gawryszewski - członek zespołu) oraz decyzja Sekretariatu PAN o powołaniu RBPB "Wyludnianie się wsi polskiej", uruchomionego w 1988 r. w IGiPZ PAN pod kierownictwem A. Stasiaka. Taką samą tematykę porusza też A. Stasiak w artykułach pt. "Związki między miastem a wsią", wersja francuska 1986, wersja angielska 1987, wersja polska 1988 (wszystkie drukowano). Zrozumiałe, iż w 1988 r. z tego względu działalność w zakre-

sie problematyki wiejskiej w temacie 4.1. nieco osłabła, ale nadal problematyka planów gmin jako narzędzi sterowania zagospodarowaniem przestrzeni wiejskiej utrzymuje się. Wynika to m.in. ze ścisłej współpracy z Sekcją Planowania Wsi TUP przy organizowaniu konferencji na temat planów gmin. W 1987 r. w Płocku, w 1988 r. w Świnoujściu.

C. Temat 03.12.4.03. "Studia nad kierunkami rozwoju funkcjonalnego makroregionu Warszawy" - kierownik A. Stasiak

Tu problematyka wiejska pojawia się sporadycznie, w różnych opracowaniach. W miarę stale zajmuje się nią Wł. Zgliński, głównie w aspekcie strefy życielskiej Warszawy oraz przemian w użytkowaniu ziemi, m.in. Wł. Zgliński - "Możliwości zaspokojenia potrzeb wyżywieniowych ludności aglomeracji warszawskiej", maszynopis, Warszawa 1987, około 30 s.; "Wpływ Warszawy na przestrzenne zagospodarowanie gminy Michałowice", Warszawa 1988 (kontynuacja pracy z 1987 r.).

W 1988 r. zostało również wykonane opracowanie na zlecenie zewnętrzne przez zespół pod kierunkiem H. Ruch-Pruszyńskiej pt. "Funkcjonowanie miast i gmin w aglomeracji warszawskiej" (maszynopis + liczne ilustracje w tekście). Za nowatorskie w tym opracowaniu należy uznać obliczenie i przedstawienie kartograficzne zróżnicowań w potencjalę ekonomicznym gmin, znajdującym odbicie w budżetach gmin i ich dochodów własnych w 1987 r. Z danych tych wynika ogromne zróżnicowanie w dochodach własnych gmin. W zasadzie gminy rolnicze mają te dochody niskie, gminy o dużym udziale prywatnej gospodarki nierolniczej wysokie, a nieraz bardzo wysokie.

D. Temat 03.12.4.04. "Zagospodarowanie obszarów wiejskich"

Do 1988 r. temat składał się z trzech zadań badawczych:

- 1) Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich (dr W. Stola, od X 1988 r. mgr T. Gołębowska)
- 2) Procesy wyludniania się obszarów wiejskich w latach 1978-1985 i ich skutki społeczno-gospodarczo-przestrzenne

(doc. dr hab. P. Eberhardt, mgr T. Gołębiewska). Od 1988 r. zadanie to jest realizowane w programie badawczym PAN RBPB 03.5. pt. "Wyludnianie się wsi polskiej".

- 3) W ramach zleceń zewnętrznych prowadzone są w Ośrodku Badań Naukowych w Białymstoku pod kierunkiem doc. dr. hab. R. Horodeńskiego prace w nowym temacie "Badanie pasa nadbużańskiego Drohiczyn-Mielnik-Korczew-Serpelice", który koordynuje z ramienia IGiPZ PAN prof. dr hab. A. Stasiak.

Ad 1. Badania w latach 1986-1988 (będące kontynuacją prac rozpoczętych wcześniej) zmierzały konsekwentnie do realizacji podstawowych celów, tzn. do rozpoznania zróżnicowania struktury przestrzennej obszarów wiejskich w aspekcie ich wielofunkcyjności oraz opracowania klasyfikacji na podstawie funkcji wiodących, przy zastosowaniu metod zapewniających porównywalność wyników w przestrzeni i w czasie.

Szczegółowe rozpoznanie zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich kraju, tendencji przemian tego zróżnicowania wraz z ich uwarunkowaniami, może być pomocne przy prognozowaniu i planowaniu przestrzennym obszarów wiejskich.

Dotychczasowe badania pozwoliły na rozwiązanie głównych problemów metodycznych, na tle krytycznej oceny dorobku światowego i krajowego, dotyczącego klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich.

Uwzględniając odmienność zagospodarowania przestrzenne obszarów wiejskich od miejskich, zostały wypracowane kryteria i zasady doboru cech reprezentujących funkcje obszarów wiejskich oraz metody normalizacji mierników cech (zmiennych) i grupowania badanych obiektów (np. gmin).

Metody te wypracowano w trakcie badań empirycznych nad strukturą przestrzenną obszarów wiejskich w Polsce, w skali województw oraz gmin. Badaniami szczegółowymi (w skali gmin) objęto prawie 1/5 obszarów wiejskich kraju. Wyniki badań potwierdziły przydatność wypracowanych metod do badania zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich w różnej skali i różnych przekrojach czasowych.

Wśród wyników poznawczych do istotnych należy określić funkcje wiodących w obecnej strukturze przestrzennej obszarów wiejskich kraju (rolnictwo towarowe, leśnictwo, przemysł wraz z budownictwem, funkcje turystyczno-wypoczynkowe i mieszkaniowo-rezydencjalne) oraz stwierdzenie dużego zróżnicowania regionalnego i wewnątrzregionalnego pod względem występowania i poziomu rozwoju tych funkcji.

Badania wykazały duży wpływ procesów urbanizacyjnych i industrializacyjnych na rozwój wielofunkcyjności obszarów wiejskich, przede wszystkim położonych w zasięgu bezpośredniego oddziaływania aglomeracji miejskich i ośrodków przemysłowych. Wielofunkcyjność prowadzi często do konfliktów między rozwojem poszczególnych funkcji (np. turystyczno-wypoczynkowych a przemysłem) oraz między tymi funkcjami a dążeniem do zachowania walorów środowiska przyrodniczego. Pod wpływem procesów urbanizacyjnych kształtują się specyficzne formy funkcji wiodących np. wyspecjalizowane rolnictwo podmiejskie, krótkookresowe formy wypoczynku połączone z budownictwem letniskowym. Na obszary wiejskie o dominacji funkcji rolniczych lub/i leśnictwa wpływ procesów urbanizacyjnych i industrializacyjnych bywa intensyfikujący, np. nastawianie produkcji rolnej na zaopatrzenie rynku miejskiego, rozwój zagospodarowania turystyczno-wypoczynkowego lub też ekstensyfikujący, np. powodujący nadmierny odpływ ludności, szczególnie z obszarów o słabych powiązaniach komunikacyjnych z ośrodkami miejsko-przemysłowymi. Charakter tego wpływu zależy w dużym stopniu od dotychczasowego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego danego terenu.

Badania wykazały przewagę wpływów pozaprzyrodniczych na kształtowanie struktury przestrzennej obszarów wiejskich. Potwierdza to przykład odmiennego rozwoju wsi terenów karpackich od sudeckich czy też różnice poziomu rozwoju funkcji rolniczych w Wielkopolsce i na Wyżynie Lubelskiej bądź Małopolskiej.

Rozpoznanie zróżnicowania funkcjonalnego wybranych obszarów kraju, w skali gmin, wskazuje na potrzebę szczegóło-

wego opracowania klasyfikacji wszystkich obszarów wiejskich Polski oraz zindywidualizowanego podejścia przy podejmowaniu decyzji dotyczących ich zagospodarowania przestrzennego.

Dlatego podjęto prace nad klasyfikacją gmin kraju w aspekcie ich zróżnicowania pod względem poszczególnych mierników cech funkcji oraz zróżnicowania struktury funkcjonalnej.

Gromadzone są dane statystyczne - w skali gmin - z zakresu problematyki ludnościowej, użytkowania ziemi, zagospodarowania turystyczno-wypoczynkowego itp., opracowano także 6 mierników cech typologicznych. Na ich podstawie wykonano pierwszą, uproszczoną próbę klasyfikacji wszystkich gmin kraju. Wyróżniono 9 klas gmin, od bardzo zurbanizowanych oraz przemysłowo-rolniczych i rolniczo-przemysłowych, o silnie rozwiniętych dojazdach ludności do pracy, poprzez rolnicze, do gmin o znaczącym udziale leśnictwa oraz funkcji turystyczno-wypoczynkowych.

Wyniki badań udostępniono w kilkunastu publikacjach, w tym w rozprawie W. Stoli pt. "Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna" (Ossolineum 1987, seria Prace Habilitacyjne, 166 s.). Zawiera ona syntezę wyników metodycznych i poznawczych.

Wyniki badań były też prezentowane w formie referatów na kilku konferencjach krajowych i międzynarodowych. Były cenną pomocą w opracowaniu rozdziału "Obszary wiejskie" do "Geografii Polski". Są też bardzo przydatne w pracach nad ekspertyzą PAN na temat "Stan gmin w Polsce i perspektywy ich rozwoju w ciągu najbliższych 15-20 lat", prowadzonej przez prof. A. Stasiaka, w której bierze czynny udział dr hab. W. Stola.

Do końca 1990 r. zamierza się ukończyć podjęte prace nad klasyfikacją gmin na podstawie pełnej listy mierników cech, przy zastosowaniu metod wypracowanych w dotychczasowych badaniach, w formie kartograficznej i tekstowej.

Zamierza się też kontynuować badania dotyczące przemian struktury przestrzennej obszarów wiejskich w skali wsi na Po-

nidziu.

Ad 2. W latach 1981-1985 przeprowadzono identyfikacje obszarów o rozwiniętych procesach odpływu ludności w latach 1946-1978. Rezultatem było wydzielenie w opracowaniu doc. dr. hab. P. Eberhardta dwunastu regionów depopulacyjnych w Polsce i dokładna ich charakterystyka.

W trzech ostatnich latach uaktualniono analizę i przeprowadzono dokładne studia nad zjawiskami i procesami demograficznymi zachodzącymi na obszarach wiejskich kraju w latach 1978-1985. Określono rozmieszczenie obszarów depopulacyjnych w Polsce według miast i gmin. Przeprowadzono studia nad przyczynami i skutkami migracji ze wsi i miast. Kontynuowano studia nad typologią i regionalizacją obszarów cechujących się nadmiernym odpływem ludności ze wsi do miast. Zebrano dokumentację statystyczną oraz wykreślono liczne kartogramy.

Prace były wielką pomocą przy wykonywaniu ekspertyzy opracowanej w PAN a ukończonej w 1987 r. pod kierunkiem A. Stasiaka pt. "Analiza uwarunkowań i skutków migracji ludności ze szczególnym uwzględnieniem wpływu tych migracji na strukturę ludności". Wyniki tej ekspertyzy zostały w pełni opublikowane w ograniczonym nakładzie w 1987 r. (około 450 s.), a obecnie po przeredagowaniu są w druku jako tom Studiów KPZK PAN. Należy dodać, iż ekspertyza ta otrzymała nagrodę Sekretarza Naukowego PAN w 1987 r.

Opracowania te były podstawą do rozszerzenia studiów i otwarcia w 1988 r. nowego programu badawczego PAN RPBP 03.5 pt. "Wyludnianie się wsi polskiej".

W ramach prac nad tematami opublikowano między innymi następujące studia:

- 1) P. Eberhardt - "Obszary o wysokim stopniu wyludniania się ludności wiejskiej w Polsce" (w:) "Ekspertyza ...", PAN, Warszawa 1987, s. 191-210;
- 2) P. Eberhardt - "Społeczne koszty odpływu ludności rolniczej" (w:) "Ekspertyza ...", PAN, Warszawa 1987, s. 319-335.

3) P. Eberhardt - "Regiony wyludniające się w Polsce", Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 148, Wrocław 1988.

Ad 3. W ramach zleceń zewnętrznych została ukończona w 1988 r. praca zespołowa pod kierunkiem doc. dr. hab. R. Horodyńskiego w OBN Białystok pt. "Badania pasa nadbużańskiego Drohiczyń-Mielnik-Korczew-Serpelice z uwzględnieniem roli Siemiatycz jako ośrodka regionalnego". Jest to poważne opracowanie składające się z dwóch tomów. Pierwszy o objętości ponad 200 s. maszynopisu składa się z raportów opracowanych przez naczelników gmin: Drohiczyń, Korczew, Mielnik, Platerów, Sarnski, Siemiatycze. Drugi również o objętości ponad 200 s. ma charakter scalającego opracowania, wykonane go przez zespół współpracowników OBN w Białymstoku pod kierunkiem doc. dr. hab. R. Horodeńskiego. Wybrane do badań gminy są położone po obu stronach tzw. "Łuku Bugu" od Mielnika przy granicy z ZSRR do Drohiczyńska. Celem badań było określenie, w jaki sposób peryferyjne położenie gmin w stosunku do siedzib województw, bliskość granicy z ZSRR oraz wielka przegroda naturalna jaką stanowi rzeka Bug wpływa na ich rozwój. Badaniami objęto okres od 1946 do 1987 r. Stwierdzono zarówno pozytywy, jak i negatywy rozwoju. Do pozytywów należy przede wszystkim zbudowanie przeprawy mostowej dla ruchu kołowego k. Kózek-ułatwiającego komunikację kołową i powiązania w skali lokalnej między rejonem Sarnak-Platerowe a Siemiatyczami. W skali regionalnej i lokalnej powiązanie ruchem kołowym Białystok-Lublin oraz Siedlce-Białystok, Białka Podlaska-Białystok. Dotychczas była jedna przeprawa mostowa dla komunikacji kołowej na zachód od Drohiczyńska. Istniał także i istnieje most kolejowy na Bugu k. Fronołowa umożliwiający powiązania kolejowe Warszawa-Siedlce-Siemiatycze-Czeremcha-Białowieża. Nadal jednak niedogodne lokalne powiązania komunikacyjne wzdłuż lewego brzegu Bugu od Serpelice przez Platerów do Korczewa i Drohiczyńska utrudniają aktywizację tych terenów.

Dalszym pozytywnym zjawiskiem jest lokalizacja nowoczesnego zakładu przetwórstwa owoców i warzyw "Hortex" w Siemia-

tyczach, wpływ tego zakładu na rozwój produkcji rolnej i rozwój miasta Siemiatycze. W ogóle miasto to wykazuje dosyć harmonijny rozwój bazy ekonomicznej i struktury osadniczej (mieszkalnictwo, infrastruktura techniczna i społeczną), co jest rzadko spotykane w Polsce. Negatywnym objawem jest natomiast nadmierny odpływ ludności wiejskiej, zwłaszcza w rejonie Platerów-Korczew oraz w przygranicznej gminie Mielnik. W tej ostatniej nie wykorzystano szans rozwoju typu uzdrowiskowo-wypoczynkowego, a nadmierny odpływ ludności rolniczej spowodował konieczność zakładania PGR.

Latem 1987 r. zorganizowano seminarium w Siemiatyczach z objazdem terenu, na którym wyniki prac były przedstawione i dyskutowane. Podstawowym problemem okazał się problem zanieczyszczenia Bugu, który mógłby stanowić oś ruchu turystycznego od Mielnika do Warszawy. Konieczne są uzgodnienia tej problematyki z ZSRR.

III. Podsumowanie

1. Chociaż znajdujemy się w trakcie realizacji planów badawczych można powiedzieć, iż dorobek badań w zakresie "Przemian przestrzennego zróżnicowania rolnictwa i obszarów wiejskich" jest znaczny. Ma on wymierne rezultaty w:

- a/ osiągnięciu stopni naukowych,
- b/ pomnażaniu wiedzy w tym zakresie,
- c/ kontaktach międzynarodowych,
- d/ powiązaniu i służeniu praktyce.

Postaram się krótko udokumentować to stwierdzenie.

a. Osiągnięcia w zakresie stopni naukowych.

W 1988 r. odbyły się postępowania habilitacyjne zakończone pozytywnym efektem, w których rozprawy habilitacyjne czerpały z badań problemu. Dotyczy to dr. hab. R. Szczęsnego i dr. hab. W. Stoli.

b. Przytoczone wybrane dane dotyczące publikacji, rozpraw i artykułów bazujących na efektach prac są w moim odczuciu znaczące nie tylko ilościowo, lecz także jakościowo:

- 1/ rozprawy habilitacyjne dr. R. Szczęsnego, dr. W. Stoli,
  - 2/ P. Eberhardt - "Regiony wyludniające się w Polsce", Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 148, Wrocław 1989,
  - 3/ opracowanie działu na temat rolnictwa w "Geografii Polski",
  - 4/ tom Studiów KPZK PAN pod redakcją A. Stasiaka "Migracje wieś-miasto, ze szczególnym uwzględnieniem lat 1979-85", w druku, PWE,
  - 5/ około 40 artykułów publikowanych i kilkanaście złożonych do druku.
- c. Udziały w seminariach dwustronnych polsko-jugosłowiańskich, polsko-węgierskich, polsko-włoskich, polsko-francuskich, polsko-brytyjskich, zawsze dokumentowane referatami w językach obcych i udział w spotkaniach MUG także dokumentowany publikacjami, wskazują, że prace w tym zakresie mają wagę międzynarodową.
- d. Służenie praktyce - tu za najważniejsze uważam:
- 1/ współpracę przy opracowywaniu założeń i projektu Planu Zagospodarowania Przestrzennego Kraju, b. Komisja Planowania - głównie dr R. Kulikowski, ale też A. Stasiak,
  - 2/ zlecenie przez Prezydium PAN kierownictwa ekspertyzy pt. "Analiza uwarunkowań i skutków migracji ze wsi do miast ...", ukończonej w 1987 r. prof. dr. hab. A. Stasiakowi,
  - 3/ zlecenie przez Prezydium PAN kierownictwa ekspertyzy pt. "Stan gmin i przewidywane możliwości ich rozwoju w ciągu najbliższych 15-20 lat" prof. dr. hab. A. Stasiakowi; I etap ukończony w styczniu 1989 r.,
  - 4/ wiele innych ekspertyz o znaczeniu regionalnym.

Te ostatnie fakty świadczą o tym, że IGiPZ PAN był i jest liczącą się placówką badawczą w zakresie problematyki przestrzennej wsi i rolnictwa.

Zbyszko Chojnicki

PROBLEMY I OSIĄGNIĘCIA W DZIEDZINIE TEORII
PRZESTRZENNEJ ORGANIZACJI GOSPODARKI

Celem artykułu jest przedstawienie stanu badań teoretycznych dotyczących przestrzennej organizacji gospodarki, wykonywanych w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych 03.12 "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego Polski" w latach 1986-1988.

Badania te były prowadzone głównie przez Ryszarda Domańskiego w obrębie tematu: "Przestrzenna organizacja a rozwój i efektywność gospodarki", którego wykonanie zaplanowano na lata 1986-1990. Programowym celem badań było: >>określenie jakie środki i działania przestrzenne mogą przyczynić się do wykorzystania rezerw, stworzenia impulsów rozwoju, podnoszenia efektywności gospodarki, ochrony zdrowia i podnoszenia warunków życia ludności<<¹. Wyniki tych badań zostały zawarte w trzech pracach R. Domańskiego wykonanych w latach 1986, 1987 i 1988. Przedstawienie tych wyników wymaga jednak odwołania się do wcześniej opracowanych przez R. Domańskiego założeń teoretycznych, wśród których podstawowe znaczenie ma koncepcja przestrzennej samoorganizacji gospodarki².

---

¹ Plan koordynacyjny problemu "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego Polski. Ważniejsze cele do osiągnięcia w latach 1986-1990", s. 7.

² R. Domański - "Przestrzenna samoorganizacja gospodarki. Podstawa ładu przestrzennego", Przegląd Geograficzny 56, 1-2, 1984, s. 13-28; R. Domański - "Przestrzenna organizacja rozwoju regionalnego", Studia KPZK PAN, t. 33, 1987.

I. Koncepcja przestrzennej samoorganizacji gospodarki

Koncepcja przestrzennej samoorganizacji gospodarki stanowi według R. Domańskiego podstawę formowania i przekształcenia obiektów, które nazywa systemami przestrzenno-gospodarczymi³. Koncepcja ta została oparta na teorii samoorganizacji X. Prigogine'a. Teoria Prigogine'a zawiera nowe ujęcie procesów ewolucji w aspekcie termodynamicznym i wykazuje, że w czasie oddziaływania układów (systemów) może następować odbieranie energii z otoczenia, w wyniku którego w układach występuje zmniejszenie entropii i zachodzą procesy samoorganizacji w postaci powstawania struktur dysypatywnych, tj. struktur występujących w warunkach braku równowagi i pobierających z otoczenia oraz rozpraszających energię i materię⁴.

>>Teoria Prigogine'a przedstawia sposób, w jaki złożone systemy przechodzą od jednej struktury do innej, od jednego porządku do innego. Rozważane są w niej systemy, które: 1/ są otwarte na przepływ energii i materii (wymianę z otoczeniem), 2/ znajdują się w stanie odległym od równowagi, 3/ odznaczają się występowaniem nieliniowości.

Prigogine wyszedł z założenia, że układy otwarte w pewnych warunkach rozwijają się w coraz bardziej skomplikowane struktury. Zbadał oddziaływanie tych warunków i wykazał, że gdy zachodzą, układy mogą - a nawet muszą - dokonywać takiej ewolucji. Warunkami tymi są wskazane już oddalenie od stanu równowagi i występowanie nieliniowości. (...)

Sposób, w jaki złożone systemy przechodzą od jednej struktury do innej jest następujący. W okresie stabilności system może podlegać nagłej perturbacji. Jego odpowiedzią na perturbacje są wzmożone fluktuacje. Po przekroczeniu pewnego gradientu, fluktuacje nasilają się i powodują powstanie ruchów makroskopowych. Te ostatnie prowadzą do pojawienia się nowego porządku, nowej struk-

---

³ R. Domański, op. cit. 1984.

⁴ patrz: P. Clansdorf, I. Prigogine - "Structure, stability and fluctuations, London 1971.

tury, która jest podtrzymywana przez wymianę energii i materii z otoczenia. Jeśli fluktuacje nie osiągają granicznej wartości gradientu, podlegają tłumieniu i zanikają. Kolejne perturbacje i fluktuacje prowadzą do coraz bardziej skomplikowanych struktur⁵.

Założenia teoretyczne stanowiące koncepcję przestrzennej samoorganizacji gospodarki konstruuje R. Domański poprzez interpretację pewnych pojęć i twierdzeń teorii samoorganizacji I. Prigogine'a w sferze powstawania i przekształcania systemów przestrzenno-gospodarczych⁶. Interpretację tę lub przekładalność nie traktuje jednak rygorystycznie, nadając niektórym terminom odmienny sens związany ze społeczno-gospodarczymi własnościami rozpatrywanych obiektów, tj. systemów przestrzenno-gospodarczych. Na przykład "nierównowaga" zastępuje terminem "zróżnicowanie", odpowiednikiem "perturbacji" są "innowacje" lub "impulsy", rezygnuje z terminu "fluktuacje" i wprowadza termin "zmiana relacji". Wydaje się to trafne, gdyż terminy dotyczące procesów termodynamicznych, mimo swej ogólności, nie zawsze pozwalają na właściwą konceptualizację pewnych właściwości sfery społeczno-gospodarczej.

W konstrukcji koncepcji przestrzennej samoorganizacji gospodarki główną rolę odgrywają pojęcia: impuls i zmiana relacji. Sens ich R. Domański przedstawia następująco, posługując się egzemplifikacją: >>Podstawowymi impulsami /.../ są zmiany w funkcjonowaniu gospodarki. Wśród zmian tych szczególną rolę odgrywa zwiększenie samodzielności przedsiębiorstw, zwiększenie uprawnień rad narodowych i organów administracji terenowej, szczupłość zasobów inwestycyjnych oraz konieczność wzmożonej ochrony środowiska przyrodniczego⁷. Relacje natomiast tak charakteryzuje: >>mogą one być ilościowe (powiększanie lub dodawanie obiektów gospodarczych) i jakościowe (podwyższanie efektywności), funkcjonalne i strukturalne, przestrzenne i aprzestrzenne, relacjami między produkcją a infrastrukturą, między regionami pod względem poziomu społeczno-gospodarczego, między miastem a wsią, szczególnie

---

⁵ R. Domański, op. cit. 1984, s. 15.

⁶ R. Domański, op. cit. 1984, s. 14.

⁷ R. Domański, op. cit. 1984, s. 17.

zaś relacjami wzajemnego oddziaływania w przestrzeni, między elementami systemu a systemami (sprzężenia zwrotne). Dla kształtowania się systemów społeczno-gospodarczych największe znaczenie mają te zmiany relacji, które wywołują wzrost i wydajność pracy⁸. Oddziaływania z kolei wyraża za pomocą "zależności typu fluktuacyjnego np. >>zależność gospodarki miast (przemysł, usługi) od liczby ludności (oraz aktywności zawodowej) tych miast, ich atrakcyjności wyrażonej saldem migracji oraz wartości majątku trwałego⁹.

Na tej podstawie R. Domański stawia trzy następujące hipotezy:

- >>1. Przestrzenna organizacja wynika ze sposobu funkcjonowania i rozwoju gospodarki w warunkach występowania nieliniowego wzajemnego oddziaływania oraz zróżnicowania i specjalizacji między ludźmi, przedsiębiorstwami i jednostkami terytorialnymi. Te szczególne warunki wywołują przepływ ludzi, dóbr i informacji niezbędnych do budowy i podtrzymywania porządku funkcjonalnego i przestrzennego, który utożsamiamy z organizacją.
2. Przekształcanie przestrzennej organizacji lub inaczej przestrzenna reorganizacja dokonuje się wskutek zasadniczych zmian relacji gospodarczych i przestrzennych pod wpływem impulsów o bardzo dużej sile oddziaływania.
3. Przestrzenna organizacja i jej przekształcenia wykazują tendencję do upraszczania organizacji¹⁰.

Sednem koncepcji przestrzennej samoorganizacji gospodarki w ujęciu R. Domańskiego jest określenie i ustalenie wpływu impulsów i innowacji na zmiany w relacjach gospodarczych i przestrzennych, które z kolei wpływają na zmiany układów gospodarczych i przestrzennych gospodarki tworzących nowy porządek przestrzenny. Jak stwierdza bowiem: >>Zmiany relacji wywołane przez określenie im-

---

⁸ R. Domański, op. cit. 1984, s. 16.

⁹ R. Domański, op. cit. 1984, s. 16-17.

¹⁰ R. Domański, op. cit. 1984, s. 16.

pulsów będą prowadzić do zmian przestrzennych tendencji i do nowego porządku przestrzennego (reorganizacji układów przestrzennych) <<¹¹.

Do badania przestrzennej samoorganizacji gospodarki należy według R. Domańskiego stosować metody przyjęte w: teorii bifurkacji, teorii katastrof, przejść fazowych, łańcuchów Markowa, termodynamiki systemów, modeli kumulatywnej przyczynowości, łącznej optymalizacji wielowymiarowego systemu i badań układów hierarchicznych¹².

Koncepcje te i metody badania związane z nią autor wykorzystuje dwójako: 1/ do rozważań hipotetycznych nad kierunkami zmian przestrzennego zagospodarowania kraju, 2/ do empirycznej analizy przestrzennej organizacji rozwoju regionalnego jako podstawy planowania.

II. Przestrzenna organizacja a efektywność i rozwój gospodarki

Badania podjęte pod tym tytułem przez R. Domańskiego obejmują trzy części stanowiące kolejne etapy z lat 1986-1988: 1/ Przestrzenne konsekwencje współczesnych zmian technologicznych i społeczno-gospodarczych¹³. 2/ Przestrzenna zmienność i wzrost gospodarczy^{14/}. 3/ Relacje sektorowe a efektywność gospodarki na różnych szczeblach przestrzennej organizacji¹⁵.

Celem ich jest, według R. Domańskiego, >>zbadać wpływ

---

¹¹ R. Domański, op. cit. 1984, s. 16.

¹² R. Domański, op. cit. 1987, s. 39 i dalsze.

¹³ R. Domański - "Przestrzenna organizacja a efektywność i rozwój gospodarki. Etap 1986. Przestrzenna konsekwencja współczesnych zmian technologicznych i społeczno-gospodarczych". Poznań-Warszawa 1986, maszynopis, 144 s.

¹⁴ R. Domański - "Przestrzenna ... Etap 1987. Przestrzenna zmienność i wzrost gospodarki", Warszawa-Poznań 1987, maszynopis, 56 s. oraz 35 ryc.

¹⁵ R. Domański - "Przestrzenna ... Etap 1987, Relacje sektorowe a efektywność gospodarki na różnych szczeblach przestrzennej organizacji", Warszawa-Poznań 1988, maszynopis, 60 s., 7 tablic oraz aneks.

przekształceń przestrzennej organizacji na efektywność i rozwój gospodarki¹⁶. Podkreśla on, że takie podejście jest odwrotne do tego, które przeważało dotychczas w geografii ekonomicznej i gospodarce przestrzennej, a polegało na traktowaniu >>organizacji przestrzennej jako emanacji procesów społeczno-gospodarczych¹⁷. Chodzi o to, >>jak przez zmiany przestrzennej organizacji (przeszenną reorganizację) można przyczynić się do podnoszenia efektywności i rozwoju gospodarki. /.../ jak przestrzennymi sposobami (działaniami) można przyczyniać się do wykorzystania rezerw, stwarzania impulsów rozwoju, podnoszenia efektywności, ochrony środowiska, polepszania warunków życia ludności¹⁸.

Celami cząstkowymi natomiast są: >>1/ przestrzenne konsekwencje współczesnych zmian technologicznych i społeczno-gospodarczych; 2/ podnoszenie efektywności i ożywianie gospodarki sposobami przestrzennymi; 3/ wypróbowanie różnych strategii przestrzennych; eksperymenty symulacyjne; 4/ przestrzenna reorganizacja w warunkach bardzo silnych ograniczeń inwestycyjnych; 5/ przestrzenna reorganizacja w warunkach słabych ograniczeń inwestycyjnych¹⁹.

A. Regionalne konsekwencje zmian technologicznych i ich symulacje.

Wpływ postępu technologicznego na rozwój gospodarki jest jednym z głównych problemów ekonomicznych. Określenie działania zmian technologicznych w mechanizmach społeczno-gospodarczych ciągle nie jest dostatecznie ustalone w aspekcie przestrzennym.

Rozpatrując to zagadnienie w aspekcie przestrzennym R. Domański zakłada, że w warunkach gospodarki polskiej, po okresie bardziej innowacyjnego rozwoju >>istotniejsze będą pośrednie zmiany przestrzenne, tj. zmiany wywołane przez uwikłanie nowych

---

¹⁶ R. Domański - "Przestrzenna ...", 1986, s. 1.

¹⁷ R. Domański - "Przestrzenna ...", 1986, s. 1.

¹⁸ R. Domański - "Przestrzenna ...", 1986, s. 1.

¹⁹ R. Domański - "Przestrzenna ...", 1986, s. 2.

technologii w różnorodne i ogólniejsze procesy gospodarcze, społeczne, kulturalne, środowiskowe<<, natomiast zmiany bezpośrednie nie spowodują głębszych zmian przestrzennych²⁰. Dlatego podstawowy model kształtowania tych zmian ma postać trójczłonowej zależności: innowacje technologiczne - procesy społeczno-gospodarcze - zmiany przestrzenne.

Podstawą określenia mechanizmu przejścia od zmian technologicznych do zmian przestrzennych jest koncepcja przestrzennej samoorganizacji I. Prigogine'a. Na gruncie tej koncepcji przyjmuje się następujące założenia:

1. Innowacje technologiczne są impulsami o bardzo dużej sile oddziaływania, które wywołują zmiany różnego rodzaju w przedsiębiorstwach, gałęziach gospodarki i regionach (ruchy inwestycyjne, zmiany powiązań kooperacyjnych, zmiany rynku zbytu, zmiany na rynku pracy itp.).
2. Ze stosowaniem nowych technologii współwystępują następujące zmiany w systemie przestrzenno-gospodarczym: a/ wyższy udział nakładów-wyników przedsiębiorstw innowacyjnych, b/ zmiany popytu i podaży gałęzi gospodarki i regionów pobudzonych przez innowacje, c/ zmiany między czynnikami lokalizacji, d/ pojawienie się nowych innowacji, e/ zmiany mnożników i efektów mnożnikowych, f/ zmiany relacji między przedsiębiorstwami innowacyjnymi a ich otoczeniem, a mianowicie osłabienie lub zanikanie konfliktów z otoczeniem oraz relokacja, g/ zmiany potrzeb ludzkich i sposobów ich zaspokajania.
3. Zastosowanie i rozpowszechnianie się nowych technologii tworzy nową organizację produkcji i zarządzania²¹.

W związku z tymi założeniami R. Domański formułuje szereg hipotez dotyczących przestrzennych konsekwencji zmian technologicznych uwikłanych w procesach społeczno-gospodarczych. Oto

---

²⁰ R. Domański - "Przestrzena ...", 1986, s. 19.

²¹ R. Domański - "Przestrzena ...", 1986, s. 22 i dalsze.

ważniejsze z nich:²²

1. Obecność przestarzałych gałęzi gospodarki w aglomeracjach nie stwarza korzystnych warunków dla innowacji, powoduje ich wędnięcie (efekt drzewa jawańskiego).
2. Aglomeracje o młodszej strukturze przemysłu są bardziej prawdopodobnym miejscem pojawienia się innowacji dających początek nowej fali rozwoju społeczno-gospodarczego.
3. W początkowej fazie upowszechniania się nowych technologii zmiany lokalizacyjne będą sporadyczne.
4. Nowe technologie, w dążeniu do wykorzystania zróżnicowanych walorów miejsc, redukują potrzebę bliskości jednostek gospodarczych.
5. Nowe technologie potęgują znaczenie niewielu miejsc jako lokalizacji tych działalności, które nie mogą być łatwo przekształcone w przepływy i które wciąż wymagają przestrzennej bliskości, wzmacniając przez to hierarchię miast.
6. Nowe technologie powodują bifurkację rynku pracy.

Próbie realizacji tych założeń stanowi stymulacyjny model rozwoju systemu przestrzenno-gospodarczego, zawierający elementy długofalowych innowacji technicznych. Elementy te obejmują postęp w zakresie: techniki produkcji, technicznego poziomu środków trwałych, technik oszczędzających materiały i energię, techniki i organizacji procesów inwestycyjnych, technologii chroniących środowisko przyrodnicze. Model ten obejmuje dwa sektory: wiejski i miejski, cztery regiony; jego rozwój jest stymulowany w ciągu 50 lat i opiera się na danych hipotetycznych, uzyskanych na gruncie dyfuzji innowacji oraz ~~z~~anych uwarunkowaniach i ograniczeniach rozwoju. Mechanizm działania modelu zawiera następujące zależności: między sektorami, między regionami, między produkcją czystą, inwestycjami i konsumpcją, między produkcją, konsumpcją i stanem środowiska i między wartością środków trwałych i inwestycji. Zależności te są ujęte w funkcjach produkcji obu sektorów, a wiele z nich ma charakter nieliniowy²³.

---

²² R. Domański - "Przestrzena ...", 1986, s. 29.

²³ R. Domański - "Przestrzena ...", 1986, s. 39.

Zastosowanie modelu stanowi swoisty eksperyment stymulacyjny pozwalający przedstawić hipotetyczne zmiany systemu zarówno z uwzględnieniem wpływu innowacji technologicznych jak i pominięciem. Uzyskane wyniki wskazują m.in., że przy końcu stymulowanego okresu, na przełomie czwartej i piątej dekady, w rozwoju następują liczne zjawiska negatywne, takie jak obniżenie stopy wzrostu konsumpcji, produktywności majątku trwałego i rolniczej produktywności gleb, co może oznaczać początek kryzysu. Może to stanowić wyzwanie w stosunku do systemu, na które odpowiedzią może być pojawienie się nowych innowacji technologicznych.

E. Przestrzenna zmienność i wzrost gospodarki: cykle regionalne i katastrofy

W zakresie problematyki przestrzennej zmienności i wzrostu gospodarki R. Domański podjął badania cykli wzrostu regionalnego w Polsce i zastosowania teorii katastrof w ujęciu Thoma do kształtowania szybkich zmian²⁴.

Zagadnienie cykli wzrostu regionalnego nie było dotąd w Polsce badane m.in. dlatego, że cykliczność zmian społeczno-gospodarczych pojmowano jako specyfikę gospodarki wolnorynkowej. Badania R. Domańskiego dotyczące procesów inwestycyjnych w postaci zmiany stóp wzrostu inwestycji w ujęciu wojewódzkim w latach 1950-1974 wykazały, że wzrost regionalny ma własności cykli regionalnych. Według R. Domańskiego ich pojawienie się nie było jednak wiązane z cyklami koniunkturalnymi gospodarki narodowej. Wynikało natomiast z nieuniknionego zróżnicowania wzrostu gospodarki narodowej w układzie wojewódzkim. W poszczególnych okresach jedno województwo rozwijały się szybciej, inne wolniej. Przyspieszenie lub spowolnienie rozwoju zależało od skali projektów inwestycyjnych, sprawności procesów inwestycyjnych, czasu opanowania nowych technik produkcji. Regionalne rozmieszczenie inwestycji było pochodną polityki społeczno-gospodarczej państwa²⁵.

²⁴ R. Domański, op. cit. 1987.

²⁵ R. Domański, op. cit. 1987, s. 17.

Zastosowania teorii katastrof w badaniach przestrzenno-ekonomicznych i regionalnych polegają na wykorzystaniu jej modeli matematycznych i aparatury pojęciowej do określenia nagłych i nieciągłych zmian występujących w systemach gospodarczych i miejskich. Jak stwierdza A.G. Wilson w syntetycznej pracy, przedstawiającej zastosowanie teorii katastrof i bifurkacji do systemów miejskich i regionalnych, >>teoria katastrof /.../ zajmuje się nagłymi i konkretnymi zmianami zmiennych stanu systemów, powstałymi z powolnych, wyrównanych i małych zmian w jednym lub więcej parametrów<<²⁶. Należy jednak zwrócić uwagę, że teoria katastrof w ujęciu Thoma jest silnie krytykowana, zwłaszcza na gruncie biologii, za swój morfologiczny i opisowy charakter²⁷. Przydatność modeli teorii katastrof, podobnie jak innych modeli matematycznych o wysokim stopniu abstrakcji, może jednak być sprawdzona dopiero na podstawie konkretyzacji empirycznej, przeprowadzonej w różnych dziedzinach i przy wykorzystaniu właściwych danych.

Modele teorii katastrof R. Domański wykorzystuje do badania zmian w trzech dziedzinach mających istotne znaczenie dla kształtowania się gospodarki przestrzennej: 1/ migracji ludności wiejskiej do miast powodującej wyludnienie wsi, 2/ stagnacji małych miast położonych w cieniu wielkich miast, 3/ zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego przez przemysł. Określenie tych zmian polega na ustaleniu zależności zmiennych stanów od zmiennych sterowania na podstawie modeli i aparatury matematycznej teorii katastrof, a więc przez odpowiednią interpretację jej równań i ich konkretyzację statystyczną.

Interpretacja i ocena wyników prowadzi do następujących ustaleń: /1/ Badania migracyjnego odpływu ludności wiejskiej do miast wykazują, że krzywe przedstawiające zależności ustalone na

---

²⁶ A.G. Wilson - "Catastrophe theory and bifurcation. Applications to urban and regional systems", London 1981, s.1.

²⁷ patrz: R.S. Zahler, H.J. Susmann - "Claims and accomplishments of applied catastrophe theory", Nature 269, 1977, s. 759-763; G. Truesdell - "Our debt to the french tradition: "catastrophes" and our search for structure today", Scientia, t. 6, 1982, s. 63-77.

gruncie teorii katastrof mają kształt fałdu będącego fragmentami paraboli, a więc, że prezentują zmiany nieciągłe. /2/ Podobny charakter mają zmiany stanu małych miast położonych w cieniu dużych miast. W obu tych dziedzinach wystąpiła więc nieciągłość zmian (przeskoków, katastrof), tj. wielość zmiennych stanów przy- porządkowanych jednej wartości zmiennej sterowania. Ta nieciągłość zmian stwarza możliwość przyspieszania lub opóźniania drogi rozwoju systemu (zjawiska). Zamiast podążania półkolistą lub sfałdowaną trajektorią, system omija fałd i przeskakuje z poziomu na poziom najkrótszą drogą. Właściwe sterowanie parametryczne pozwala na wybór odpowiedniej trajektorii, np. takiej, aby wymusić przeskok. /3/ Badania zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego przez przemysł wykazują, że zależność między zmienną stanu a zmienną sterowania jest wzajemnie jednoznaczna, a więc że nie występuje warunek zmian nieciągłych.

Zastosowanie przez R. Domańskiego teorii katastrof do badania zmian w dziedzinie gospodarki przestrzennej wykazuje nowe możliwości wykorzystania tego ujęcia do sterowania zmianami w tej dziedzinie. Teoria katastrof stanowi takie podejście do badania zmian nieciągłych o charakterze skokowym, które pozwala określić warunki tych zmian. Stwarza ono nowe perspektywy w budowie modeli planowania regionalnego miast, >>kładące nacisk na stabilność, przełomowość i bifurkację raczej, niż na bardziej tradycyjne prognozowanie warunkowe<<²⁸.

C. Relacje sektorowe a efektywność gospodarki na szczeblu krajowym, regionalnym i miejskim

Badanie tego zagadnienia jest zmianą podejścia z opisowego na normatywne; oprócz badania zmienności przestrzennej organizacji chodzi bowiem o jej optymalne kształtowanie. Badanie tych relacji R. Domański ogranicza do relacji między sektorem ponadregionalnym i sektorem regionalnym²⁹. Na sektor ponadregionalny składają się: przemysł (z wyjątkiem spożywczego), transport,

²⁸ A.G. Wilson, op. cit. 1981, s. 269.

²⁹ R. Domański, op. cit. 1988.

handel zagraniczny, szkolnictwo wyższe i nauka, kultura i sztuka, turystyka. Na sektor regionalny: rolnictwo i leśnictwo, przemysł spożywczy, budownictwo, handel wewnętrzny, usługi dla ludności, gospodarka komunalna, gospodarka mieszkaniowa, szkolnictwo i wychowanie, ochrona zdrowia oraz pozostałe działy gospodarki. Ponieważ jednak gałęzie gospodarki zaliczane do sektora regionalnego pełnią także funkcje ponadregionalne, jedną czwartą sektora regionalnego włączono do sektora ponadregionalnego.

Relacje między sektorem ponadregionalnym i regionalnym badano na trzech poziomach przestrzennej organizacji: krajowym, wojewódzkim (woj. poznańskie) i miejskim (m. Poznań). Badaniem objęto okres 1961-1986 (1961-1974 i 1975-1986), a w charakterystyce sektorów stosowano dwa mierniki: majątek trwały netto oraz zatrudnienie. Relacje między sektorem ponadregionalnym i sektorem regionalnym tworzą strukturę sektorowo-przestrzenną gospodarki³⁰.

Badania te są prowadzone w dwóch ujęciach: 1/ opisowo-rekonstrukcyjnym i 2/ normatywno- optymalizacyjnym.

Na gruncie ujęcia opisowo-rekonstrukcyjnego R. Domański formułuje podstawową hipotezę głoszącą, że efektywność gospodarki rośnie do punktu przegięcia wraz ze spadkiem dominacji sektora ponadregionalnego i spada wraz ze wzrostem tej dominacji³¹. Hipoteza ta stanowi punkt wyjścia badań empirycznych zmierzających do jej weryfikacji. Empiryczną weryfikację tej hipotezy przeprowadza się w dwóch układach: 1/ przez analizę korelacji między strukturą sektorowo-przestrzenną a efektywnością gospodarki kraju, woj. poznańskiego i m. Poznania, a następnie 2/ na poziomie miejskim przez szczegółowe badania relacji między gospodarką miejską a poszczególnymi przedsiębiorstwami Poznania.

Analiza korelacyjna pierwszego układu, tj. struktury sektorowo-przestrzennej, w zasadzie potwierdza podstawową hipotezę. Jednak na szczeblu m. Poznania siła ujemnego związku korelacyjnego jest większa niż na szczeblu krajowym i wojewódzkim.

---

³⁰ R. Domański, op. cit. 1988, s. 1-4.

³¹ R. Domański, op. cit. 1988, s. 5.

R. Domański objaśnia to tym, że wielkie miasto, jakim jest Poznań, ma inną strukturę funkcjonalną niż miasta średnie i małe. W strukturze tej wyższy jest udział funkcji endogenicznych spełnianych przez sektor regionalny. Gdy sektor ten jest niedorozwinięty, miasto rozwija się słabiej i mniej efektywnie. Wzrasta dominacja sektora ponadregionalnego i dochodzi do dysfunkcji różnego rodzaju³².

Analiza drugiego układu ma charakter mikroskalowy i obejmuje relacje między przedsiębiorstwami o znaczeniu ponadregionalnym a środowiskiem miejskim Poznania. Dotyczy więc problematyki ekologicznej, ale wykorzystuje koncepcje samoorganizacji przestrzennej. Gospodarkę miasta stanowi zbiór przedsiębiorstw, który ujmuje się jako system otwarty, daleki od równowagi i odznaczający się występowaniem nieliniowości. Ponieważ siłą motoryczną funkcjonowania i rozwoju miasta jako systemu samoorganizującego są interakcje między poszczególnymi elementami oraz między nimi a środowiskiem, badania objęły powiązania wszystkich przedsiębiorstw między sobą oraz ze środowiskiem miejskim, tj. infrastrukturą, zatrudnieniem, instytucjami naukowymi i środowiskiem przyrodniczym.

Teoretycznie biorąc czynnikiem wytrącającym system ze stanu zrównoważonego są inwestycje w przemyśle lub sektorze regionalnym, znaczne ruchy migracyjne, innowacje technologiczne oraz reformy społeczno-gospodarcze. Wyniki badań wykazują, że czynniki perturbacji były słabe w Poznaniu w latach 1975-1986.

Badania R. Domańskiego w ujęciu normatywno- optymalizacyjnym stanowiły próbę wyznaczenia optymalnych relacji między sektorem regionalnym a sektorem ponadregionalnym na szczeblu miejskim lub wojewódzkim. Chodzi o to, że zasoby, którymi dysponuje sektor regionalny są jednak ograniczone i nie zaspokajają w pełni potrzeb sektora ponadregionalnego. Powstaje więc problem ich racjonalnego podziału. Do rozwiązania tego problemu została wykorzystana koncepcja optimum Pareto. Jak wiadomo, Pareto poszukiwał optymalnego rozkładu dochodów i dobrobytu ludności. W zastosowaniu do systemu

---

³² R. Domański, op. cit. 1988, s. 15.

gospodarczego optimum Pareto oznacza sytuację, w której produkcja, wymiana i konsumpcja są organizowane sprawnie i system osiąga optimum globalne. Osiągnięcie tego optimum stwarza sytuację, w której nie jest możliwa usprawniająca relokacja zasobów i redystrybucja zasobów końcowych, a jakiegokolwiek korzyści jednostek mogą być osiągnięte tylko kosztem innych jednostek.

R. Domański podjął próbę numerycznego rozwiązania problemów związanych ze znajdowaniem optimum Pareto między sektorem ponadregionalnym i sektorem regionalnym na szczeblu regionalnym³³. Zastosowano jednak prostą technikę obliczeniową, za pomocą której uzyskano wyniki bliskie optimum, lecz niejednoznaczne. Uzyskane wyniki (w odniesieniu do woj. poznańskiego) przedstawiają się następująco: 1/ określono wielkości optymalnego użycia zasobów środowiska przyrodniczego i innych zasobów regionalnych, 2/ stwierdzono, które zasoby regionalne są eksploatowane przez przemysł ponadregionalny nadmiernie, a które mogły być wykorzystane w jeszcze szerszym zakresie, 3/ wyliczono kwotę, którą przemysł byłby w stanie płacić za korzystanie ze środowiska przyrodniczego i zasobów regionalnych, nie tracąc możliwości kumulowania środków na rozwój własny. Ponadto wykonano szereg eksperymentów optymalizacyjnych przy zastosowaniu programowania liniowego, w których poszukiwano optymalnych relacji między sektorem ponadregionalnym i sektorem regionalnym, przy założeniu, że dana jest rentowność obu sektorów, rozporządzalne zasoby oraz techniczne współczynniki ich zużycia.

III. Uwagi końcowe

Zacznijmy od kilku uwag krytycznych:

1. W modelowaniu regionalnych konsekwencji innowacji technologicznych autor stosuje ideę samoorganizacji. Nie wykorzystuje jednak wszystkich możliwości, jakie idea ta stwarza. Przede wszystkim autor nie bada stabilności i równowagi systemu regionalnego, na który oddziałuje wiązka innowacji technologicznych. Interesujące byłoby rozwinięcie tej prob-

---

³³ R. Domański, op. cit., 1988, s. 46 i dalsze.

lematyki, a zwłaszcza zbadanie, czy wraz z rozwojem długiej fali system stabilizuje się, czy też destabilizuje się.

2. Jedno z zastosowań teorii katastrof przez R. Domańskiego dotyczy relacji między przemysłem a środowiskiem przyrodniczym. Relacja ta nie wykazała w badaniu nagłych zmian. Można przypuszczać, że jest to rezultat zbyt zagregowanych (ogólnokrajowych) i zbyt krótkich szeregów statystycznych. Gdyby zastosowano dane dla poszczególnych obszarów zagrożenia ekologicznego i dłuższego okresu, mogłyby zajść nagłe zmiany.
3. Wykazanie wzrostu efektywności gospodarki wraz z malejącą dominacją sektora ponadregionalnego jest wynikiem zaskakującym. Na wynik ten wywarł znaczny wpływ wadliwy system cen produkcji, zaniżona zapewne wartość majątku trwałego oraz odmienne relacje między wartością majątku trwałego i dochodu narodowego w obu sektorach: regionalnym i ponadregionalnym. W sektorze regionalnym są działy takie, jak gospodarka komunalna, które mają kosztowną infrastrukturę (duży majątek trwały) i stosunkowo niewielki udział w dochodzie narodowym. Deformuje to obliczenia efektywności obu sektorów.
Przejdźmy teraz do uwag bardziej ogólnych.

Badania przestrzennej organizacji gospodarki oparte na koncepcji samoorganizacji należą do badań teoretycznych, tj. realizujących cele teoretyczne, czyli zrozumienie, wyjaśnienie i przewidywanie stanu i zmian gospodarki. Chodzi w nich o odkrycie mechanizmów lub sieci zależności dotyczących przestrzennych uwarunkowań gospodarki. Pod względem metodologicznym badania te mają charakter systemowy, allogeniczny, integracyjny i aplikacyjny.

Podejście systemowe nie ma jednolitego modelu metodologicznego, ale najogólniej biorąc, wyraża się w badaniu złożoności obiektów i ich struktur (oddziaływań) oraz związków z otoczeniem i środowiskiem. Koncepcja samoorganizacji zakłada systemowe ujęcie rzeczywistości i realizuje podejście systemowe rozpatrując nie tylko procesy wewnętrzne, lecz także, a raczej przede wszystkim, oddziaływanie środowiska, dzięki któremu systemy podtrzymują

swoją strukturę. Znalazło to swój wyraz w pojmowaniu i badaniu przestrzennej samoorganizacji gospodarki.

Interpretacja ujęcia systemowego w badaniu przestrzennej samoorganizacji gospodarki ma charakter allogeniczny.

Koncepcje allogeniczne w naukach społecznych obejmują teorie i metody innych nauk, zapożyczone w celu zastosowania ich do uzyskania nowych wyników naukowych. Wykorzystanie różnych elementów wiedzy naukowej z innych dyscyplin nie jest czymś wyjątkowym i nie może być a priori negatywnie oceniane. Całkowita izolacja danej dyscypliny jest wręcz oznaką pseudonaukowości. Oczywiście istotną sprawą jest efektywność takich zastosowań, której warunkiem jest jednoznaczna interpretacja podstawowych pojęć w nowej dziedzinie.

W bogatym arsenale teorii i metod allogenicznych w naukach społecznych i ekonomicznych koncepcja samoorganizacji stanowi nowe ujęcie pozwalające uchwycić łącznie ilościowy i jakościowy charakter organizacji (struktury) i rozwoju systemów gospodarczych oraz zakres ich sterowalności.

Rozszerzenie zastosowania koncepcji samoorganizacji na aspekt przestrzenny jest szczególnie interesujące, gdyż pozwala go wprowadzić do mechanizmów zmian i przekształceń przestrzennych systemów gospodarczych. Zagadnienie wykorzystania koncepcji samoorganizacji nie jest jednak tak proste, aby można jednoznacznie wskazać na jego zalety nie uwzględniając jego niedostatków. Do tych ostatnich należy przede wszystkim zaliczyć brak odkrycia nowych podstawowych prawidłowości w badaniu struktur gospodarczych. Przedstawione badania stanowią jednak ważny krok w tej sprawie, gdyż nie ograniczają się do wykazania możliwości zastosowań, a prezentują wyniki empiryczne, świadczące o występowaniu takich prawidłowości.

Badania teoretyczne przestrzennej samoorganizacji gospodarki mają charakter integracyjny zarówno w znaczeniu przedmiotowym jak i metodologicznym. Integracja przedmiotowa jest związana z badaniem wysoce złożonych całości o wieloaspektowym i wielofunkcyjnym charakterze, jakimi są systemy gospodarcze. Integracja

metodologiczna jest związana z interdyscyplinarnym charakterem tych badań, nie stanowiących już prostej sumy poszczególnych rezultatów, lecz wykorzystujących różne narzędzia i metody do uzyskania całościowego obrazu stanu i zmian systemów. Ujęcie to pozwala w złożonych układach równań zmniejszyć liczbę zmiennych i sprowadzić zadanie do określenia tych zmiennych, które odgrywają istotną rolę jako parametry porządku. Prowadzi to do uproszczenia opisu i uzyskania całościowego ujęcia. Realizacja takiego zadania napotyka jednak na poważne trudności, które dotyczą uchwycenia czynników kształtujących mechanizmy i prawidłowości porządku. Całościowe ujęcie wymaga bowiem uproszczenia tego, co skomplikowane, przy czym komplikacje te zwiększają się wraz ze złożonością badanych systemów.

Istotną właściwością badań teoretycznych w zakresie przestrzennej samoorganizacji jest ich aplikacyjny charakter, a więc uzyskane wyniki mogą służyć usprawnieniu działalności praktycznej. W zasadzie badania aplikacyjne, to takie badania, które łączą poznanie charakteru systemu z możliwością wykorzystania do sterowania jego zmianami. Przedstawione wyniki dotyczące przestrzennej samoorganizacji wykazują, że ta zależność zachodzi pod warunkiem uzyskania właściwych empirycznych stałych, reprezentujących działanie czynników porządku i ich zmian. Dotyczy to również podejścia normatywnego określającego środki i działania przestrzenne podnoszące efektywność. Realizacja tego zadania jest związana z posiadaniem odpowiednich danych faktycznych, nie zawsze obecnie dostępnych.

Badania teoretyczne R. Domańskiego w zakresie przestrzennej samoorganizacji gospodarki poprzez budowę nowych hipotez i ich sprawdzanie empiryczne przy pomocy szeregu mało znanych i nie stosowanych u nas metod matematyczno-statystycznych przyczyniają się do poznania nie uwzględnianych dotąd aspektów przestrzennych systemów gospodarczych i torują drogę dalszym badaniom i postępowi teoretycznemu i metodologicznemu w tej dziedzinie. Kontynuacja badań rozszerzy zapewne zakres ich stosowalności i zwiększy wiarygodność wyników.

Jerzy Kołodziejski

SYSTEM REGULACJI GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ
I JEGO ODDZIAŁYWANIE NA KSZTAŁTOWANIE STRUKTUR PRZESTRZENNYCH

I. Wprowadzenie

W strukturze problemowej CPBP 03.12. pt. "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego Polski" istotne miejsce zajmują badania dotyczące systemu regulacji gospodarki przestrzennej i jego oddziaływania na kształtowanie struktur przestrzennych. Na podstawie przeprowadzonych dotychczas badań można sformułować cztery następujące pytania, na które powinny one odpowiedzieć:

- jaki jest system regulacji gospodarki przestrzennej i jak funkcjonuje w ogólnym systemie gospodarowania i sprawowania władzy?
- jakie są cechy, trwałe tendencje i prawidłowości przekształceń struktur przestrzennych, które są przedmiotem regulacji (sterowania)?
- jak przebiega interakcja systemu regulacji i naturalnych tendencji rozwojowych struktur przestrzennych w procesie przekształceń?
- jaka jest skuteczność systemu regulacji, a jaka rola procesów samoregulujących w przekształceniach struktur przestrzennych?

Dopiero odpowiedzi na te pytania mogłyby stanowić zasadną metodologicznie bazę poznawczą niezbędną do sformułowania nowego paradygmatu funkcjonowania gospodarki przestrzennej. Jego podstawą powinno być bowiem poznanie rzeczywistego mechanizmu funkcjo-

nowania procesu przekształceń struktur przestrzennych zgodnie z założeniem, że istnieje interakcja między sferą regulacji a sferą realną gospodarki przestrzennej.

Cele badań w świetle powyższego założenia można by sformułować jako:

- poznanie cech, trwałych trendów i mechanizmów funkcjonowania struktur przestrzennych, które mają decydujący wpływ na modelowanie systemu regulacji gospodarki przestrzennej, na wybranych przykładach reprezentatywnych dla współczesnych procesów ich przekształceń,
- określenie zmian w funkcjonowaniu systemu regulacji gospodarki przestrzennej koniecznych do zwiększenia skuteczności jego oddziaływania na racjonalizację procesów przestrzennych i rozwoju społeczno-gospodarczego,
- próba sformułowania nowego paradygmatu gospodarki przestrzennej.

Badania przeprowadzone dotychczas w ramach CPBP 03.12. oraz wyniki badań osiągnięte w realizacji CPBP 04.10.11. umożliwiają przedstawienie struktury problemowej programu, którego przedmiotem jest system regulacji gospodarki przestrzennej i jego oddziaływanie na kształtowanie struktur przestrzennych oraz przejściową syntezę wyników niektórych badań.

Jest to cel niniejszego opracowania, które podejmuje tezewo takie problemy jak:

- istota interakcji: rozwój społeczno-gospodarczy - przekształcenia struktur przestrzennych - uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego,
- pole i struktura gospodarki przestrzennej jako sfery praktycznego działania,
- funkcjonowanie systemu regulacji gospodarki przestrzennej w ogólnym systemie gospodarowania,
- koncepcja programu badań wynikająca z dotychczasowej ich realizacji.

II. Istota interakcji: rozwój społeczno-gospodarczy - przekształcenia struktur przestrzennych

Badania dotyczące przestrzennych uwarunkowań rozwoju są jednym z głównych elementów tworzących podstawy teoretyczne i praktyczne zasady kształtowania strukturalnych przemian procesów rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego zagospodarowania. Tak doniosła rola tych badań wynika ze wzrastającego znaczenia uwarunkowań przestrzennych w procesach rozwoju. Procesy te przebiegają bowiem w określonej przestrzeni geograficznej. Jej heterogeniczny charakter wpływa na różnicowanie przestrzennych warunków rozwoju, w tym także poziomu i struktury zaspokojenia potrzeb społecznych.

Rzeczywista współzależność rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego zagospodarowania, jej synergiczny wpływ na przekształcenia środowiska przyrodniczego oraz wpływ tych przekształceń na dalszy rozwój określają istotę procesu interakcji zachodzącej między nim a przeobrażeniami zagospodarowania przestrzennego i przekształceniami środowiska. Siłą motoryczną tego procesu jest konieczność stałego zaspokajania potrzeb społecznych, a jego podstawą środowisko geograficzne już ukształtowane, które tworzy określone, zmienne w czasie uwarunkowania przestrzenne i ekologiczne (możliwości i ograniczenia) rozwoju.

Uwarunkowania te w procesie rozwojowym zmieniają się osiągając często postać trudnych sytuacji problemowych, sytuacji konfliktowych oraz barier lub progów dalszego rozwoju. Rzadko zaś tworzą korzystniejsze warunki rozwoju w każdej następnej jego fazie.

Ta obiektywnie uwarunkowana współzależność współczesnego rozwoju wskazuje na konieczność stałej racjonalizacji zagospodarowania przestrzennego, jej integracji z procesem sterowania rozwojem społeczno-gospodarczym oraz ochroną środowiska przyrodniczego.

III. Gospodarka przestrzenna jako sfera działania praktycznego

Pojęcie gospodarki przestrzennej nie zostało dotychczas jednoznacznie zdefiniowane. Różnorodność stosowanych formuł powoduje istotne nieporozumienia i nieścisłości. Aby ich uniknąć, przyjęto w niniejszym studium definicję gospodarki przestrzennej wypracowaną przez zespół KPZK PAN, który przedstawił referat na LXIII sesji Zgromadzenia Ogólnego PAN w dniu 12 grudnia 1985 r.

Zgodnie z tą definicją terminem gospodarka przestrzenna można objąć całą sferę działania praktycznego, w której zagadnienia heterogeniczności przestrzeni geograficznej oraz pokonywanie odległości fizycznych odgrywa rolę motywacyjną lub nieuświadomioną, ale decydującą. Rozwijając tę definicję można powiedzieć, że gospodarka przestrzenna jest także jedną ze sfer lub jednym z aspektów całej gospodarki narodowej. Z tego punktu widzenia stanowi podsystem w systemie gospodarki narodowej, określany przez zmieniające się w czasie ustawodawstw, kulturę, obyczaje i tradycje społeczeństwa.

Podsystem ten funkcjonuje zarówno w sferze materialnej, jak i w sferze regulacji (sterowania).

W sferze materialnej jego wyrazem są procesy przekształceń i stany materialne zagospodarowania przestrzennego oraz związana z nimi przestrzenna organizacja społeczeństwa, gospodarki i władzy.

W sferze regulacji tworzy go całokształt działalności człowieka zmierzającej do realizacji celów rozwoju (społecznych, ekologicznych, kulturowych, ekonomicznych), opartej na wykorzystaniu cech i walorów przestrzeni geograficznej. Jego przedmiotem jest więc przestrzeń, celem - zagospodarowanie, a efektem - zaspokojenie określonych potrzeb społecznych.

W procesie ciągłych przekształceń struktur przestrzennych dokonujących się wraz z realizacją celów rozwoju społeczno-gospodarczego następują także zmiany w środowisku przyrodniczym, wyczerpują się i degradują jego zasoby.

W wyniku dotychczasowego rozwoju funkcjonujący w Polsce system sterowania gospodarką przestrzenną stał się podstawowym narzędziem gospodarowania przestrzenią. Jego przedmiotem jest zagospodarowanie przestrzenne, a treścią kształtowanie celów rozwoju opartych na wykorzystaniu cech, walorów i wartości przestrzeni. Powyższe rozumienie systemu oznacza, że:

- w systemie organizacyjnym gospodarowania tworzy on tylko określony podsystem (układ) funkcjonalny sterowania rozwojem, który przenika cały system gospodarowania, jest z nim współzależny,
- efektem gospodarowania przestrzenią są określone procesy, stany materialne zagospodarowania i struktury przestrzenne oraz przestrzenna organizacja społeczeństwa, gospodarki i władzy,
- w procesie ciągłych przekształceń struktur przestrzennych dokonujących się wraz z realizacją celów rozwoju społeczno-gospodarczego następują zmiany w środowisku przyrodniczym, wyczerpują się i degradują jego zasoby.

Rzeczywista współzależność rozwoju społeczno-gospodarczego i przekształceń struktur przestrzennych oznacza ponadto, że:

- system decyzyjny gospodarki przestrzennej jest współzależny z systemem gospodarowania; współzależności mają charakter metodologiczny, prawny i organizacyjny; ich znaczenie wzrasta wraz ze wzrostem znaczenia uwarunkowań przestrzennych w rozwoju społeczno-gospodarczym;
- podmiotami gospodarki przestrzennej są władze państwowe i samorządowe, a podmioty gospodarujące realizujące określone cele w określonych warunkach politycznych, społecznych, ekonomicznych i przestrzennych są jej uczestnikami;
- metody planowania przestrzennego i społeczno-gospodarczego powinny być kształtowane z uwzględnieniem współzależności rzeczywiście występujących w procesie rozwoju; dopiero na tym tle można określić pole rozwiązań autonomicznych i współzależnych obu rodzajów planowania, skuteczność oddziaływania planowania przestrzennego w kształtowaniu rzeczywistego rozwoju zależeć będzie w coraz większym stopniu od jego

interdyscyplinarności, kompleksowości rozwiązań, długookresowości oraz powiązania celów ze środkami;

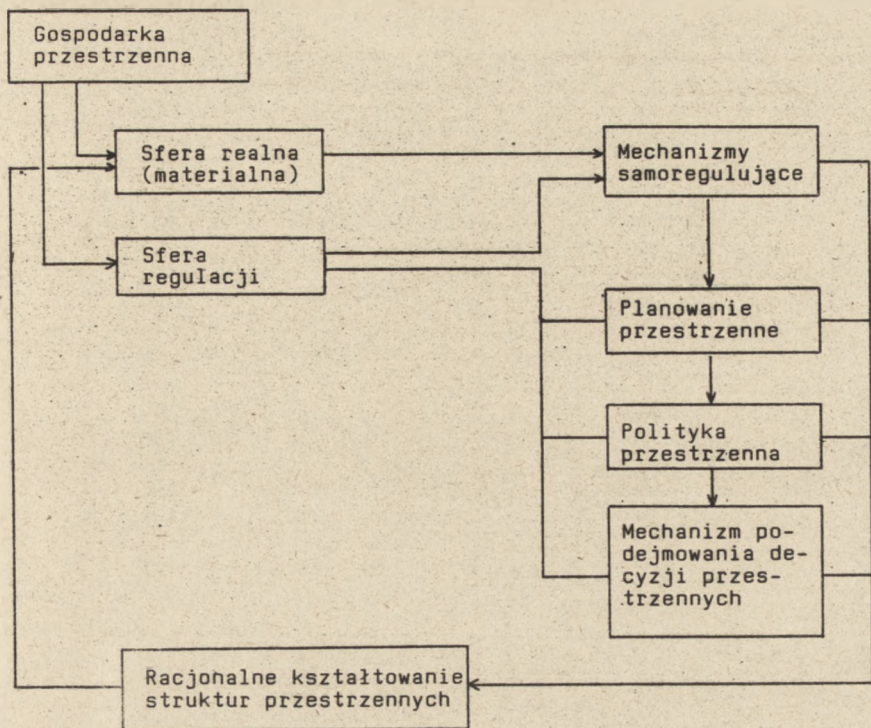
- koncepcje i metody formułowania polityki przestrzennej i polityki społeczno-gospodarczej powinny tworzyć wzajemnie powiązaną całość; wobec wzrastającej złożoności rozwoju podstawą aktywnej i zobiektywizowanej polityki przestrzennej powinno być planowanie przestrzenne; jej cele powinny być współzależne z celami rozwoju społeczno-gospodarczego; powinny wyznaczać wynikające stąd kryteria kształtowania struktur przestrzennych stymulujących rozwój społeczno-gospodarczy;
- instrumentacja planowania przestrzennego powinna nawiązywać do systemu sterowania rozwojem społeczno-gospodarczym, w tym także do mechanizmów ekonomicznych funkcjonowania reformowanej gospodarki.

Podstawowymi elementami tak rozwiniętego systemu regulacji gospodarki przestrzennej są (ryc. 1):

- planowanie przestrzenne, które poprzez plany przestrzennego zagospodarowania określa koncepcje polityki przestrzennej i uczestniczy aktywnie w ich realizacji,
- polityka przestrzenna, która ustala cele i środki kształtowania zagospodarowania w określonych, zmiennych w czasie warunkach zewnętrznych (społecznych, ekonomicznych, technicznych, politycznych),
- mechanizm podejmowania decyzji przestrzennych oraz instrumentacja ich realizacji.

Poprzez funkcjonowanie systemu regulacji gospodarki przestrzennej w systemie gospodarowania następuje więc racjonalizacja współzależności między gospodarką, środowiskiem przyrodniczym i zagospodarowaniem przestrzennym.

Ryc.1. Struktura gospodarki przestrzennej

IV. Funkcjonowanie systemu regulacji gospodarki przestrzennej w systemie gospodarowania

IV.1. Ocena funkcjonującego dotychczas systemu regulacji

Analizy i oceny oddziaływania dotychczas funkcjonującego systemu regulacji gospodarki przestrzennej wskazują na niezadowalającą skuteczność stosowanych narzędzi oraz ich niespójność. Ocena przyczyn i głównych przejawów tej nieskuteczności syntetycznie można ująć następująco:

1. System regulacji funkcjonujący w sferze gospodarki przestrzennej był pochodną systemu gospodarowania. Rzeczywista współzależność rozwoju społeczno-gospodarczego i przekształceń struktur przestrzennych spowodowała, że:
  - a) ekstensywny charakter rozwoju gospodarczego, w którym główną siłą napędową był wzrost zaludnienia, inwestycji i wysoki poziom zużycia surowców, a bezpośrednim następstwem wysoka zasobochłonność powodował:
    - szybki rozwój procesów urbanizacji demograficznej, których źródłem był stały, a często nieracjonalny popyt na zasoby pracy,
    - szybki rozwój starych i powstawanie nowych okręgów surowcowo-przemysłowych w wyniku wysokiego popytu gospodarki na zasoby surowców i energii,
    - ekstensywne (w tym także rozrzutne i mało efektywne) wykorzystanie terenów oraz związane z tym nadmiernie szybkie wykorzystanie lokalizacji o najkorzystniejszych walorach techniczno-ekonomicznych i funkcjonalno-przestrzennych, szybki wzrost kolizyjności zagospodarowania w stosunku do środowiska przyrodniczego;
  - b) niska efektywność rozwoju gospodarczego oraz związany z nią ciągły deficyt środków na zaspokojenie najpilniejszych potrzeb społecznych i długofalowych potrzeb rozwojowych gospodarki narodowej wpływały na generowanie i zaostrzenie dysproporcji w zagospodarowaniu przestrzennym kraju, regionów, miast i osiedli;
  - c) niezrównoważony strukturalnie charakter rozwoju społeczno-gospodarczego, którego źródłem był zarówno rzeczywisty niedobór środków jak i błędne założenia realizowanych strategii rozwojowych synergicznie oddziaływały na deformacje struktury zagospodarowania przestrzennego, wpływały na jej niezadawalającą sprawność funkcjonowania, tworzyły coraz wyższe bariery przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego;
  - d) narastające spiętrzenia sprzeczności i barier rozwojowych wynikające z rozwoju niezrównoważonego, warunkowały ko-

nieczność rozwoju bardziej harmonizowanego oraz związane z nim zwiększenie środków na infrastrukturę techniczną i społeczną. Rzeczywiste mechanizmy lokacji nakładów inwestycyjnych sprawiały jednak, że rozwój tych dziedzin był niedoceniany zarówno w okresach koniunktury, w których niezmiennie uznawano priorytet rozwoju przemysłu, jak i w okresach dekoniunktury, w których ich potrzeb rozwojowych nie można było zaspokoić z powodu rzeczywistego braku środków;

e) ekstensywny, nisko efektywny i niezrównoważony strukturalnie charakter rozwoju społeczno-gospodarczego generował narastanie i zaostrzał oddziaływanie niekorzystnych uwarunkowań przestrzennych. Przyjmowały one coraz bardziej postać:

- coraz większego zagrożenia ekologicznego, dewastacji i dewaloryzacji zasobów środowiska przyrodniczego,
- stałego wzrostu deficytu przestrzeni przydatnej do lokalizacji funkcji społecznie niezbędnych,
- wzrostu, a następnie lawinowego narastania konfliktów zagospodarowania ze środowiskiem przyrodniczym i konfliktów funkcji w przestrzeni zagospodarowanej,
- zaostrzających się dysproporcji i coraz gorszego stanu technicznego zagospodarowania,
- nadmiernych (w stosunku do społecznie uzasadnionych potrzeb) ubytków użytków rolnych.

Obecny charakter wynikających stąd uwarunkowań przestrzennych przyjmuje w wielu strukturach zagospodarowania przestrzennego wymiar barier ograniczających dalszy rozwój.

2. Podstawowym czynnikiem kreującym taki charakter współzależności między rozwojem społeczno-gospodarczym i zagospodarowaniem przestrzennym był system kierowania, zarządzania i planowania.

System ten określał cele rozwoju społeczno-gospodarczego oraz środki na ich realizację, formułował mechanizmy podejmowania decyzji, kreował rzeczywiste mechanizmy funkcjonowania

gospodarki i społeczeństwa - bez poważnego uwzględniania obiektywnie występujących uwarunkowań przestrzennych oraz ich skutków ekologicznych, społecznych i politycznych.

Uwarunkowania przestrzenne rozwoju były dostrzegane na ogół tylko wtedy, kiedy sprawdzało się empirycznie ich negatywne, a ostatnio kryzysogenne oddziaływanie na tempo i strukturę rozwoju. Nigdy natomiast nie były realnie brane pod uwagę przy formułowaniu lub modyfikowaniu strategii rozwoju.

Niezależnie od zmiennej w czasie struktury organizacyjnej i instytucjonalnie uznawanej pozycji planowania przestrzennego należy podkreślić, że w całym okresie czterdziestolecia powojennego planowe przekształcenia polskiej przestrzeni, chociaż nawiązywały do kolejnych koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, to jednak - związane dość jednostronnie (niewspółzależnie) z kolejnymi strategiami rozwoju społeczno-gospodarczego - przyjmowały ich podstawowe uwarunkowania. W tej sytuacji dopiero rzeczywisty rozwój społeczno-gospodarczy, kreowany przez różne założenia strategiczne tworzył decydujące uwarunkowania przemian struktur przestrzennych kraju. Struktury te zaś kształtowały określone, zmienne w czasie uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego. Znaczący wpływ założeń społeczno-politycznych strategii na interpretację tych uwarunkowań rozwoju wytwarzał jednak sytuację, w której znajomość rzeczywistych mechanizmów rządzących przestrzenią nie zawsze stanowiła podłoże koncepcji formułowanych i realizowanych w całym złożonym procesie kształtowania rozwoju.

Pozytywnym wyjątkiem od przedstawionej wyżej reguły była aktywna rola koncepcji bardziej równomiernego, a następnie racjonalnego rozmieszczenia sił wytwórczych w kształtowaniu struktury przestrzennej Polski oraz porządkujące oddziaływanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na kształtowanie ładu przestrzennego miast i osiedli. W pierwszym przypadku wynikała ona z całkowitej zbieżności koncepcji z ideą egalitaryzmu społecznego (koncepcja ta była organicznie wmontowana w system wartości realnego socjalizmu), w drugim przypadku - wynikała z obiektywnej konieczności (każda decyzja gospodarcza wymagała lokalizacji).

Koncepcje przestrzenne miały w tej sytuacji albo charakter wizji odległej przyszłości nieskorelowanych ze strategiami rozwoju i możliwościami gospodarki narodowej, albo były odwzorowaniem przestrzennym (rozmieszczeniem) programów rozwoju społeczno-gospodarczego. Stąd tak znikomy wpływ planów zagospodarowania przestrzennego na kształtowanie ładu przestrzennego, którego warunkiem był także zharmonizowany rozwój.

3. Wiodącą cechą systemu decyzyjnego była nadmierna w stosunku do obiektywnych uwarunkowań i niezbędnych potrzeb politycznych centralizacja podejmowania decyzji.

Powodowała ona w sferze decyzji przestrzennych:

- ograniczenie pola decyzyjności władz regionalnych i lokalnych oraz związany z tym zanik aktywności rad narodowych jako organów przedstawicielskich samorządności terytorialnej;
- zawał decyzyjny i woluntaryzm w funkcjonowaniu szczebla centralnego władzy, która zamulona nadmiarem spraw drobnych w skali regionalnej, nie była w stanie podejmować w tym zakresie decyzji zobiektywizowanych.

Najwymowniejszym przejawem tendencji centralizacji decyzji w sferze gospodarki przestrzennej były:

- formalizacja, a następnie likwidacja planowania regionalnego jako najważniejszego wcześniej narzędzia strategii kompleksowo zharmonizowanego rozwoju społeczno-gospodarczego i zagospodarowania przestrzennego regionów;
- brak długofalowej, kompleksowo przemyślanej polityki regionalnej prowadzonej na szczeblu centralnym oraz związanych z nią zobiektywizowanych kryteriów określania celów rozwoju regionów i środków na ich realizację;
- system finansowania budżetów terenowych, w których począwszy od 1975 r. przeważającą część dochodów stanowiły różne formy dotacji centralnych, a nie wydajne źródła dochodów własnych, czego efektem był brak aktywności w poszerzaniu i zdobywaniu nowych źródeł przez władze terenowe;
- wysoce scentralizowany sposób ustalania lokalizacji inwestycji funkcjonujący od 1977 r.

4. Wraz z nadmierną centralizacją polskiego systemu sterowania rozwojem postępowała też coraz większa dominacja układu resortowego, którego przedstawiciele przenikając do władz politycznych i państwowych tworzyli różnego rodzaju grupy nacisku preferujące swoje interesy branżowe, często sprzeczne z interesem ogólnospołecznym. Ten stan rzeczy wzmacniał sprzeczności występujące obiektywnie między kompleksową racjonalnością ogólnospołeczną a cząstkową racjonalnością różnych podmiotów układu działowo-gałęziowego. Ich obiektywny charakter wynika jak wiadomo z faktu, że podmioty tego układu za nadrzędny cel swojej działalności przyjmują - zgodnie z ich rolą w społecznym podziale pracy - maksymalizację efektu opartą na kalkulacji nakładów ponoszonych i korzyści uzyskiwanych w ich ramach organizacyjnych. Jest to więc racjonalność, która preferuje także minimalizację kosztów zewnętrznych rozwoju. Nie docenia zaś korzyści wynikających z realizacji celów ogólnospołecznych.

Nadmierna centralizacja podejmowania decyzji w całej sferze gospodarki przestrzennej w połączeniu z dominacją decyzyjną podmiotów układu działowo-gałęziowego spowodowały mnożnikową kumulację niekorzyści. Jej mechanizm polegał na tym, że:

- decyzje w sprawie zdecydowanej większości celów i środków rozwoju układu terytorialnego były podejmowane w kolejnych planach rocznych i pięcioletnich przez podmioty układu resortowego, a jedynie nieznaczna ich część (w ostatnich latach jedynie około 20%) wynikała ze względnie samodzielnych decyzji podmiotów układu terytorialnego;
- większość ważniejszych dla rozwoju decyzji inwestycyjnych podejmowano w podobnym trybie i to dopiero w czasie realizacji planów, niejako poza ich kompleksową strukturą, pogłębiając dysproporcje zakodowane już w każdym planie;
- preferencje rocznego i bieżącego systemu decyzyjnego, słabość decyzyjna Komisji Planowania przy RM w stosunku do silnych podmiotów resortowych - wzmocniły chaos decyzyjny, utrudniały prowadzenie długofalowej polityki rozwoju miast i regionów, wzmacniały woluntaryzm i arbitralność centralnego aparatu władzy oraz bezradność i dezaktywizację aparatu terenowego,

wprowadzały coraz szerszy nurt powodowania decyzji w sprawie przydziału środków poprzez różne formy działań pozamerytorycznych;

- działanie coraz większej liczby resortowych dyrektyw decyzyjnych, nieskoordynowanych wzajemnie, powodowało narastanie chaosu w rozwoju i przestrzennym zagospodarowaniu.

5. W tej sytuacji w miarę wzrostu stopnia złożoności struktur przestrzennych następowało zaostrzanie sprzeczności występujących między podmiotami gospodarującymi zasobami przestrzeni i wykorzystującymi jej walory do realizacji różnych celów wynikających z ich roli w społecznym podziale pracy.

Obiektywnie uwarunkowane kolizje między coraz trudniej dostępnymi walorami i zasobami przestrzeni a popytem społecznym reprezentowanym przez różne podmioty gospodarujące prowadziły bowiem do wzrostu częstości i ostrości konfliktów. Ich przedmiotem była przestrzeń, a treścią dostęp do korzystania z jej walorów i zasobów.

Uczestnikami konfliktów były podmioty gospodarujące, spełniające różne funkcje w społecznym podziale pracy i systemie sterowania rozwojem i z tej racji reprezentujące nie tylko różne rodzaje popytu społecznego (różne cele rozwoju), lecz także często sprzeczne w stosunku do siebie kryteria racjonalności.

Wśród nich podmiotami reprezentującymi system celów i kryteria racjonalności ogólnospołecznej z racji swej roli w systemie funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa były podmioty odpowiedzialne za kompleksowy i zharmonizowany rozwój, w tym również podmioty gospodarki przestrzennej. Prezentowały one (niestety nieskutecznie) racjonalność ogólnospołeczną (kompleksową) w stosunku do wszystkich innych racjonalności cząstkowych.

W procesie funkcjonowania gospodarki przestrzennej poprzez konfrontacje obu typów racjonalności następowała likwidacja lub łagodzenie występujących między nimi sprzeczności. Jeśli nie, to pojawiały się one jako konflikty odłożone w czasie, przenosiły się na inne sfery życia społecznego, a często powodowały powstawanie konfliktów w nowym jakościowo wymiarze - znacznie już groź-

niejszym w skutkach społeczno-ekonomicznych.

Największe znaczenie dla generowania sytuacji konfliktowych w procesie sterowania rozwojem miały dotychczas i mają w dalszym ciągu sprzeczności występujące między podmiotami gospodarki przestrzennej a podmiotami gospodarczymi prezentującymi różne typy racjonalności cząstkowej.

W sytuacji zaostrzonej konfrontacji między tymi podmiotami dodatkową komplikację stanowiły sprzeczności występujące między podmiotami gospodarki przestrzennej poszczególnych szczebli odpowiedzialnych za kompleksowy rozwój.

Analiza oddziaływania przedstawionych wyżej cech i tendencji na kształtowanie rzeczywistych struktur zagospodarowania przestrzennego wskazuje wyraźnie na niewystarczającą skuteczność funkcjonującego dotychczas systemu regulacji gospodarki przestrzennej jako najważniejszego instytucjonalnie narzędzia sterowania rozwojem struktur przestrzennych zgodnie z pożądanymi społecznie celami i kryteriami racjonalności ogólnospołecznej. Ocenę przyczyn i głównych przejawów tej nieskuteczności syntetycznie można ująć następująco:

- a) system regulacji gospodarki przestrzennej tworzyły: planowanie przestrzenne, polityka przestrzenna autonomizowana od planowania oraz procesy podejmowania decyzji lokalizacyjnych; decydujący wpływ na rzeczywiste oddziaływanie tych trzech elementów systemu regulacji miały strategie rozwoju społeczno-gospodarczego uchwalane przez Sejm co 5 lat;
- b) funkcjonowanie planowania przestrzennego opierało się dotychczas na historycznie ukształtowanym systemie dostosowanym do gospodarowania w przestrzeni zagospodarowanej ekstensywnie, o niskim na ogół poziomie złożoności strukturalnej, przy pomocy narzędzi administracyjnych (nakazowo-zakazowych, reglamentacyjnych itp.), z niemałą wiarą i nadzieją, że w systemie gospodarki socjalistycznej następuje niejako samoczynna i bezkonfliktowa realizacja celów tylko dlatego, że są społecznie pożądane.

System ten nie był w stanie sprostać wymaganiom współczesnego rozwoju, który kształtuje struktury coraz bardziej złożone o licznych często kolizjach i sytuacjach konfliktowych. Niedowartość

ciowanie wpływu sytuacji przestrzennych na efektywność rozwoju społeczno-gospodarczego wyrażało się w:

- niedocenianiu zarówno wzrostu ograniczeń i niekorzystnych uwarunkowań przestrzennych, jak i korzyści lokalizacji,
  - niedocenianiu lub wręcz lekceważeniu wartości ekologicznych i kulturowych środowiska,
  - niedocenianiu narastających konfliktów przestrzennych i narastającego stopniowo kryzysu funkcjonowania struktur przestrzennych oraz coraz większego wpływu uwarunkowań przestrzennych na powstawanie napięć społecznych (niski poziom satysfakcji społecznej i wzrost niezadowolenia z powodu złej jakości środowiska człowieka) i na efektywność gospodarowania (wzrost transportochłonności, zasobochłonności i kapitałochłonności rozwoju gospodarczego);
- c) realnie prowadzona polityka przestrzenna, której koncepcje perspektywiczne (długookresowe) były określane w planach zagospodarowania przestrzennego, wynikała bardziej z oceny bieżących potrzeb społecznych i ekonomicznych oraz możliwości ich zaspokojenia niż z tych planów. Jej permanentne zmiany dokonywane na skutek różnorodnych przyczyn koniunkturalnych w sposób całkowicie woluntarystyczny demolowały spójność systemu regulacji, obniżały jego pozytywne oddziaływanie na kształtowanie struktur przestrzennych. W tej sytuacji polityka przestrzenna nie była narzędziem łączącym idee ładu przestrzennego formułowane w planach zagospodarowania przestrzennego z lokalizacjami inwestycji, które stanowiły główny (jeśli nie jedyny) instrument ich realizacji.
- d) brak narzędzi ekonomicznych oraz wystarczających regulacji , prawnych wspomagających wdrażanie racjonalności ogólnospołecznej w procesie sterowania (dyrektywność strategiczna planów jako narzędzia zapewniającego spójność systemową struktur przestrzennych) decydowały o niskiej skuteczności całego systemu gospodarki przestrzennej;
- e) historycznie ukształtowane uwarunkowania społeczno-gospodarcze i systemowe nadal oddziałują na funkcjonowanie systemu regulacji gospodarki przestrzennej. Lata osiemdziesiąte przyniosły

co prawda całkowite załamanie starego systemu gospodarowania i stopniowe jego reformowanie, jednak w zasadzie nie zmieniły zewnętrznych warunków funkcjonowania gospodarki przestrzennej, ponieważ:

- ze względu na wysoki stopień inercyjności ukształtowanej dotychczas struktury gospodarczej kraju jej negatywne oddziaływanie na gospodarkę przestrzenną nie zmieniło się, zmniejszyła się jedynie jego dynamika i zakres,
- reforma gospodarcza nie weszła jeszcze w sferę bezpośredniego oddziaływania na gospodarowanie przestrzenią, chociaż zaostrzają się sytuacje konfliktowe między podmiotami gospodarującymi a podmiotami gospodarki przestrzennej,
- nie nastąpiły jeszcze modelowe zmiany w systemie funkcjonowania samorządności terytorialnej,
- nie funkcjonują jeszcze ekonomiczne instrumenty gospodarowania przestrzenią, a zmiana systemu prawno-administracyjnego funkcjonowania planowania przestrzennego nie spowodowała w jego metodologii, metodyce i warsztacie jakościowych zmian.

IV. 2. Uwarunkowania zmian systemu regulacji gospodarki przestrzennej

Niezadowolająca skuteczność funkcjonującego dotychczas systemu regulacji gospodarki przestrzennej wskazuje na potrzebę analizy nowych jakościowo czynników, które warunkują dalszą jego ewolucję.

Do czynników tych należałoby zaliczyć co najmniej:

- te cechy i trwałe trendy przekształceń struktur przestrzennych, które decydować będą o doborze narzędzi i metod ich regulacji,
- ewolucję uwarunkowań zewnętrznych systemu regulacji wynikającej z reformowanej gospodarki,
- modelowe zmiany w dotychczasowym systemie samorządności terytorialnej.

Wśród ukształtowanych dotychczas cech przestrzeni i trwałych trendów przekształceń struktur przestrzennych kraju największe znaczenie dla ich dalszego kształtowania na przełomie XX i XXI wieku będą miały:

- stały wzrost złożoności struktur przestrzennych,
- wzrost zakresu i ostrości konfliktów między zagospodarowaniem przestrzennym a środowiskiem przyrodniczym,
- zaostrzanie się dysproporcji i deformacji w zagospodarowaniu przestrzennym.

Trendy te będą decydować o coraz większym wpływie uwarunkowań przestrzennych na efektywność i sposób realizacji celów społecznych, ekologicznych i ekonomicznych, o coraz wyższej współzależności rozwoju społeczno-gospodarczego z przestrzennym zagospodarowaniem kraju i ochroną środowiska przyrodniczego, o wzrastających trudnościach sterowania rozwojem struktur przestrzennych zgodnie z pożądanymi społecznymi celami.

1. Wzrastające zróżnicowanie przestrzeni geograficznej związane z nierównomiernym rozmieszczeniem i wykorzystaniem zasobów naturalnych oraz warunków lokalizacji działalności człowieka będzie powodować coraz większe zróżnicowanie przestrzenne dynamiki i struktury rozwoju.

Polska przestrzeń staje się coraz bardziej zróżnicowana, intensywnie zagospodarowana i strukturalnie złożona. U podstaw kształtowania się tych cech, obok przesłanek wynikających z rozwoju społeczno-gospodarczego, leżą także wartości środowiska przyrodniczego. W sumie z wartościami stworzonymi przez człowieka składają się one na różne w poszczególnych obszarach kraju potencjalne warunki rozwoju społeczno-gospodarczego.

Wraz z tą tendencją coraz większe znaczenie mieć będzie ścisła współzależność decyzji w sprawie doboru celów i środków działania z ich rozmieszczeniem oraz decyzji w sprawie rozmieszczenia z ich skutkami społecznymi, ekologicznymi i ekonomicznymi. Dlatego sposób zagospodarowania przestrzeni w coraz większym stopniu będzie stymulować lub hamować rozwój społeczno-gospodarczy, a także aktywnie wpływać na ochronę lub degradację środowiska. W tym sensie przestrzeń staje się jednym z czynników rozwoju, a kształtowanie struktur przestrzennych jednym z aktywnych narzędzi sterowania rozwojem i ochrony środowiska.

Wzrost zróżnicowania przestrzeni geograficznej i jej znaczenia w racjonalizacji rozwoju dotyczy wszystkich jego sfer. Wpływa bowiem na:

- przestrzenne zróżnicowanie potrzeb społecznych oraz struktury i poziomu celów społecznych związanych z ich zaspokojeniem,
- przestrzenne zróżnicowanie tempa i struktury rozwoju gospodarczego i postępu technicznego, służących zaspokojeniu potrzeb,
- zakres i sposób wykorzystania zasobów naturalnych w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego.

Jednym z istotnych czynników wpływających na wzrost zróżnicowania i złożoności przestrzeni geograficznej jest proces koncentracji przestrzennej sił wytwórczych. Jego siłą napędową jest nierównomierne rozmieszczenie warunków rozwoju społeczno-gospodarczego. Podmioty gospodarujące, dążąc do wykorzystania najlepszych z nich, kształtują coraz większe skupienia funkcji związane w coraz bardziej złożone struktury przestrzenne, techniczno-technologiczne i gospodarcze. Powstaje w ten sposób mechanizm kumulatywnej koncentracji. Jego dotychczasowe rozpoznanie jest niepełne i nie pozwala jeszcze na odwzorowanie wszystkich prawidłowości funkcjonowania tego mechanizmu.

Wraz z procesem koncentracji przestrzennej następuje stały wzrost złożoności struktur przestrzennych. Struktury te urzeczywistniają się coraz bardziej jako:

- intensywne w miarę wzrostu nasycenia przestrzeni majątkiem, produkcją, nowoczesną techniką i technologią oraz ruchliwą przestrzennie ludnością,
- spójne funkcjonalnie wraz ze wzrostem powiązań i współzależności występujących między poszczególnymi elementami struktury jako wynik wzrostu współzależności rozwoju poszczególnych wyspecjalizowanych sfer działalności społeczno-gospodarczej,
- otwarte na zewnątrz (każda część przestrzeni jest uwikłana powiązaniem z różnymi przestrzennie i funkcjonalnie całościami poza nią),
- skomplikowane technicznie i technologicznie, w wyniku postępu technicznego, który powoduje konwersję struktur przestrzennych,

- coraz mniej zrównoważone ekologicznie na skutek stałego zmniejszania się terenów przyrodniczo aktywnych oraz wzrostu poziomu zagrożenia ekologicznego.

Coraz wyższa złożoność struktur zagospodarowania przestrzennego powoduje także wzrost znaczenia przestrzennych i ekologicznych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego. Zmniejsza się elastyczność i swoboda wyboru rozmieszczenia działalności ludzkiej, rosną koszty związane z przystosowaniem do nowych potrzeb struktur przestrzennych już ukształtowanych, wyczerpuje się pojemność funkcjonalna i ekologiczna środowiska, wzrastają konflikty między jego cechami i walorami a rozwojem społeczno-gospodarczym i przestrzennym zagospodarowaniem.

Na tym tle złożone i najtrudniejsze do rozwiązania sytuacje problemowe pojawiają się w miejscach największych koncentracji działalności ludzkiej - aglomeracjach wielkomiejskich i okręgach przemysłowo-surowcowych.

W miarę wzrostu koncentracji przestrzennej funkcji i złożoności strukturalnej zagospodarowania przestrzeni środowisko przyrodnicze jest coraz silniej narażane na różne formy dewaloryzacji poprzez użytkowanie społecznie konieczne, chociaż często niezgodne z jego cechami.

Dotyczy to szczególnie tych jego elementów, które odznaczają się małą odpornością naturalną na intensywne użytkowanie lub tych, które mają wieloraką przydatność do lokalizacji kilku funkcji.

Dotychczasowy rozwój wskazuje na to, że wszędzie tam na terytorium kumulacja zagrożeń. Pojawiają się sytuacje konfliktowe. Lokalizacja funkcji, celowa z punktu widzenia jednych wartości środowiska, inne naraża na dewaloryzację lub zniszczenie. Ta wieloraka przydatność środowiska przyrodniczego dla lokalizacji różnych funkcji powoduje więc obiektywnie uwarunkowane występowanie licznych układów potencjalnie konfliktowych między rozwojem społeczno-gospodarczym a środowiskiem.

Typowe struktury konfliktowe pojawiają się tam, gdzie przestrzeń cechuje się równocześnie:

- korzystnymi warunkami lokalizacji przemysłu i korzystnymi wa-

runkami agroekologicznymi lub korzystnymi warunkami rozwoju rekreacji i osadnictwa,

- korzystnymi warunkami rozwoju rekreacji i korzystnymi warunkami lokalizacji budownictwa mieszkaniowego,
- korzystnymi warunkami agroekologicznymi i korzystnymi warunkami rozwoju rekreacji i osadnictwa.

Źródłem ograniczeń swobodnego i bezkolizyjnego wykorzystywania przestrzeni zgodnie z jej walorami przyrodniczymi staje się:

- duża siła bezwładności lub też logika rozwoju struktur przestrzennych wynikająca z ich naturalnego mechanizmu rozwojowego (każdy dotychczasowy rozwój struktury antycypuje jej przyszły rozwój, w którym nie wszystko zależy od decyzji człowieka i nie każdy element struktury może rozwijać się bezkonfliktowo),
- stopniowe wyczerpywanie się pojemności środowiska w stosunku do dalszego przyrostu niezbędnych potrzeb społecznych.

Coraz większe trudności z uzyskaniem lokalizacji zgodnych z cechami i walorami przestrzeni przyrodniczej stanowią więc obiektywnie uwarunkowaną podstawę powstawania sytuacji konfliktowych.

Wśród nich do najtrudniejszych należy zaliczyć te sytuacje, które wynikają z niedostatecznej podaży przestrzeni o określonych właściwościach w stosunku do popytu na tę przestrzeń, wywołanego koniecznością zaspokajania określonych, niczym nie zastępowalnych potrzeb społecznych w określonym czasie i miejscu.

Istotny wpływ na kształtowanie struktur przestrzennych w okresie najbliższego dwudziestolecia będzie miał wysoce krytyczny stan i nieracjonalna struktura substancji materialnej zagospodarowania przestrzennego kraju oraz katastrofalny stan środowiska przyrodniczego. Wyraża się on przede wszystkim w głębokich dysproporcjach między poziomem uprzemysłowienia a infrastrukturą techniczną oraz poziomem urbanizacji a stanem zagospodarowania miast i osiedli, złym stanie technicznym i niskiej sprawności infrastruktury technicznej, niskim poziomie oraz nierównomiernym rozmieszczeniu infrastruktury społecznej nie zaspokajającej podstawowych potrzeb w zakresie zdrowia, wychowania, kultury i re-

kreacji, niewystarczającej liczby samodzielnych mieszkań oraz niedostatecznym ich standardzie przy daleko posuniętej dekapitalizacji starszych zasobów, niskim poziomie infrastruktury produkcyjnej i technicznej wsi.

2. Nowe warunki organizacyjne i ekonomiczne kształtowania struktur przestrzennych wynikać będą przede wszystkim z sytuacji, w której:

- wystąpią trwałe ograniczenia centralizacji w zarządzaniu rozwojem, a wraz z tym zmiana stosowanych dotychczas metod sterowania strategicznego. Coraz więcej problemów rozstrzyganych będzie bez pośrednictwa centralnych podmiotów zarządzania, a w podejmowaniu decyzji coraz większy wpływ będą miały podmioty gospodarcze i samorządy terytorialne;
- sterowanie rozwojem odbywać się będzie w coraz większym stopniu za pośrednictwem mechanizmów ekonomicznych, a zastosowanie dotychczasowego systemu nakazowo-administracyjnego dotyczyć będzie jedynie tych sfer rozwoju, których regulacja ekonomiczna z różnych względów jest z natury rzeczy niewystarczająco skuteczna z punktu widzenia osiągania celów ogólnospołecznych. Sytuacja ta wymagać będzie wdrożenia w procesy gospodarowania systemu instrumentów realizacji planów zagospodarowania przestrzennego, w którym: instrumenty nakazowo-zakazowe spełniać będą jedynie niezbędną rolę regulacyjną, instrumenty ekonomiczne stymulować będą realizację pożądaných społecznie rozwiązań, instrumenty prawne i organizacyjne tworzyć będą warunki systemowego funkcjonowania gospodarki przestrzennej, uspołecznienie procesów podejmowania decyzji stanie się narzędziem rzeczywistej kontroli zasadności społecznej rozwiązań;
- wystąpią tendencje do zaostrzania się dotychczas funkcjonujących sprzeczności między racjonalnością cząstkową podmiotów gospodarczych i terytorialnych a racjonalnością ogólnospołeczną. Ich siłą stymulującą staje się już mechanizm ekonomiczny regulujący funkcjonowanie podmiotów gospodarczych, niezależność kompetencyjną oraz większą niż dotychczas samodzielność ekonomiczną rad narodowych i samorządów terytorialnych.

3. Jakościowo nowym uwarunkowaniem funkcjonowania systemu regulacji gospodarki przestrzennej będą zapewne istotne zmiany modelu samorządności terytorialnej oraz związane z nimi zmiany funkcjonowania gospodarki lokalnej i regionalnej. Powinny one dotyczyć przede wszystkim:

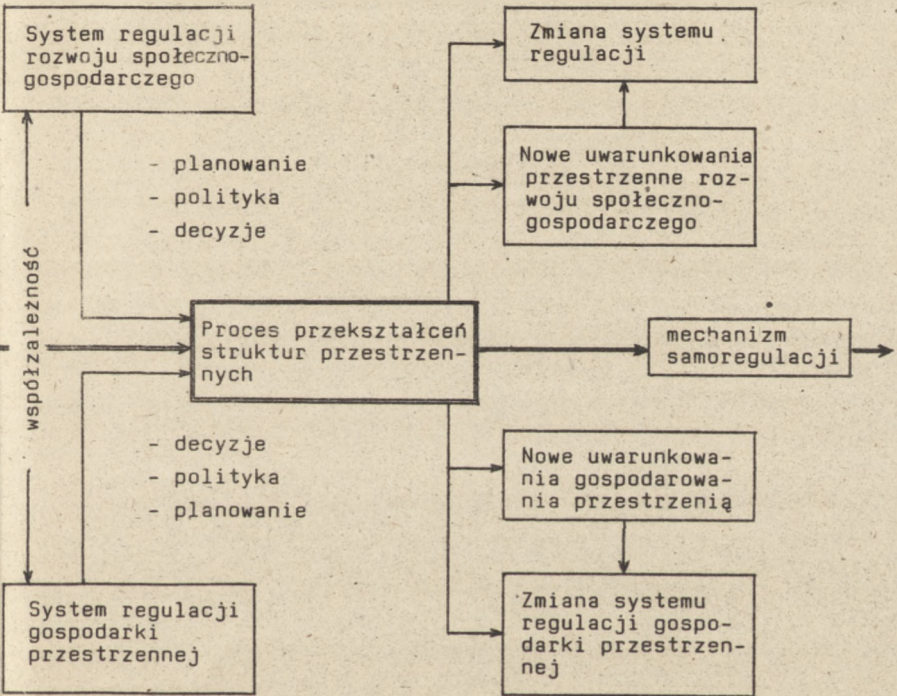
- zmiany modelu politycznego funkcjonowania rad narodowych jako przedstawicielskich organów władzy państwowej i podstawowych organów samorządu terytorialnego ludności; jej istotą powinno być jednoznaczne rozgraniczenie uprawnień i kompetencji samorządu od władzy państwowej, przekazanie mu niepodzielnej odpowiedzialności za rozwiązywanie spraw lokalnych wraz z niezbędnymi do tego środkami; oraz wyposażenie go w instrumenty pozwalające na rzeczywiste oddziaływanie na rzecz wszechstronnego i zrównoważonego rozwoju tego terenu;
- ustanowienia mienia komunalnego jako jednego z niezbędnych środków gwarantujących niepodzielność odpowiedzialności w zakresie umożliwiającym samorządom terytorialnym realizację ich zadań i kompetencji;
- prawnej regulacji współdziałania ekonomicznego rad narodowych z samodzielnymi, samorządными podmiotami gospodarczymi nie podlegającymi im (system podatków i opłat na rzecz rad narodowych za użytkowanie zasobów lokalnych), regulujący ich oddziaływanie na rzecz zrównoważonego rozwoju miast, gmin i województw;
- określenie uwarunkowań i modelu funkcjonowania samorządu terytorialnego zgodnie z zasadą, że do funkcji wojewódzkich rad narodowych należy jedynie strategia rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego terenu oraz zaspokajanie potrzeb społecznych o znaczeniu i zasięgu wojewódzkim, które nie mogą być zaspokajane w zakresie miasta lub gminy;
- pełnej i niepodzielnej podmiotowości prawnej i ekonomicznej samorządu terytorialnego miast i gmin.

Taki zakres reformy funkcjonowania samorządności oraz związanej z nim gospodarki lokalnej i regionalnej wymaga zmiany ustawy o systemie rad narodowych i samorządu terytorialnego z dnia 20 lipca 1983 r. Reforma ta powinna stanowić integralną część reformy systemu politycznego i gospodarczego Państwa.

V. Struktura programu badań

System regulacji gospodarki przestrzennej jest synonimem gospodarowania przestrzenią. Jej przedmiotem jest przestrzeń, a treścią racjonalne kształtowanie celów rozwoju (społecznych, ekologicznych, kulturowych, ekonomicznych, specjalnych) oparte na wykorzystaniu cech, walorów i wartości przestrzeni. Powyższe pojęcie systemu regulacji gospodarki przestrzennej oznacza, że ta sfera działania społecznego obejmuje gospodarowanie odległością, zasobami środowiska przyrodniczego, powierzchnią, a także przestrzenne zagospodarowanie, organizację przestrzenną rozwoju społeczno-gospodarczego i gospodarke regionalną.

Ryc. 2. Proces regulacji

Pojęcie gospodarki przestrzennej jako pola, w którym przebiegają procesy kształtujące rozwój struktur przestrzennych oznacza, że wiodącym celem programu badań byłoby poznanie ich mechanizmów rozwoju i funkcjonowania oraz określenie na tej podstawie podstawowych zasad ich kształtowania w ścisłej współzależności z procesami rozwoju społeczno-gospodarczego.

Tak określony cel integruje cele poznawcze z celami użytkowymi, wiąże sferę materialną ze sferą regulacji, utrudnia alienację teorii od potrzeb praktycznego działania, tworzy korzystne warunki do badania procesów rozwoju z uwzględnieniem najistotniejszych współzależności występujących między podstawowymi jego aspektami: społecznym, ekonomicznym, ekologicznym, technicznym i przestrzennym.

Cele poznawcze programu badań, wynikające z celu wiodącego, można by syntetycznie skonkretyzować następująco:

- poznanie procesów i zjawisk składających się na mechanizm rozwoju i funkcjonowania struktur przestrzennych oraz ich elementów,
- poznanie dotychczasowych metod i mechanizmów sterowania rozwojem struktur przestrzennych, przede wszystkim zaś metod planowania, metod i mechanizmów formułowania i stosowania polityki przestrzennej, mechanizmów podejmowania i realizacji decyzji przestrzennych,
- formułowanie praw i prawidłowości rządzących rozwojem struktur przestrzennych oraz współzależnych z nimi metod sterowania ich rozwojem.

Realizacja powyższych celów tworzy bazę poznawczą i teoretyczną umożliwiającą osiąganie celów użytecznych. Są one związane z potrzebami sterowania rozwojem struktur przestrzennych i dotyczą prognozowania, programowania, planowania i projektowania ich rozwoju oraz systemów, metod i technik ich kształtowania (regulacji, sterowania) zgodnie ze strategią rozwoju społeczno-gospodarczego.

Cele te można by najogólniej określić następująco:

- przewidywanie procesów i kierunków przemian struktur przes-

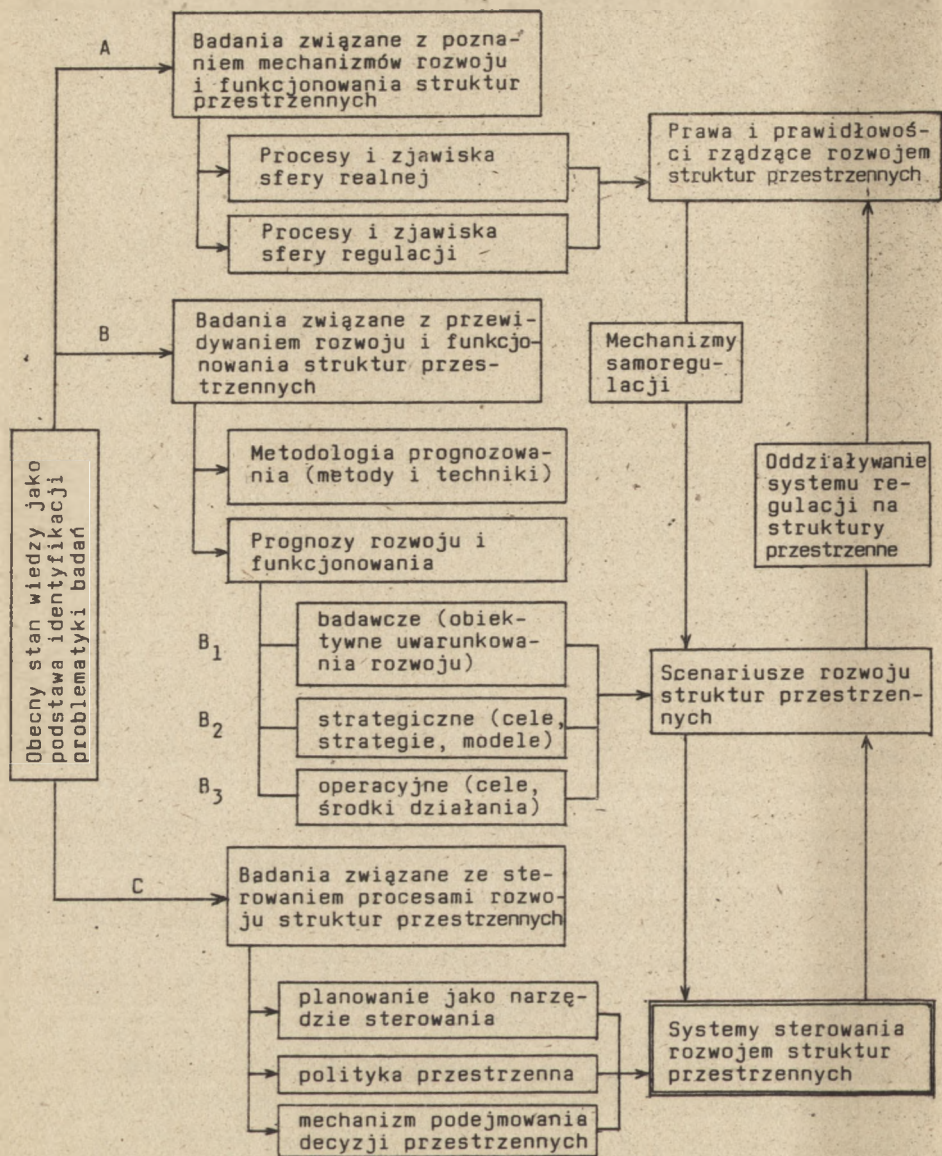
- trzeniowych związanych z obiektywnymi uwarunkowaniami oraz powszechnie występującymi ogólnymi prawami i prawidłowościami ich rozwoju (prognozy badawcze ogólnych procesów przekształceń struktur przestrzennych),
- budowa modeli przemian strukturalnych lub modeli struktur dla typowych sytuacji problemowych, funkcjonalno-przestrzennych, społeczno-gospodarczych itp.,
  - formułowanie modeli systemów, metod i technik sterowania procesami rozwoju struktur przestrzennych w powiązaniu ze strategiami i taktykami rozwoju społeczno-gospodarczego,
  - kształtowanie metodologii prognozowania, programowania, planowania i projektowania struktur przestrzennych (systemów, układów i obiektów przestrzennych),
  - formułowanie polityk przestrzennych dla różnych warunków i różnych strategii rozwoju społeczno-gospodarczego oraz narzędzi ich realizacji,
  - określenie koncepcji i procedur podejmowania decyzji kształtujących procesy rozwoju i funkcjonowania struktur przestrzennych.

Przedstawione wyżej szczegółowe cele badań wyznaczają ogólną strukturę programu badań (ryc. 3). Struktura ta określa następujące zasady programowania badań:

- a) Wzrastający poziom złożoności rozwoju wskazuje na konieczność przestrzegania zasady interdyscyplinarności badań. Jest to niezbędny warunek zasadnego teoretycznie poznawania mechanizmu rozwoju i funkcjonowania struktur przestrzennych oraz skuteczności systemów i metod sterowania ich rozwojem.

Z tak określonej dyrektywy metodologicznej wynika jednoznacznie, że całościowy kształt rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego zagospodarowania składający się na pole problemowe przekształceń struktur przestrzennych musi być przedmiotem wielu dyscyplin naukowych, a o efektywności badań decyduje ich współdziałanie.

Tylko wtedy, kiedy to współdziałanie zapewnia spójność metodologiczną, umożliwia wzajemne przenikanie wyników badań, tworzy wartości poznawcze wynikające nie z prostej sumy wyników poszczegól-

Ryc. 3. Struktura programu badań

gólnych badań, a jest ich strukturalnym przetworzeniem - można mówić o badaniach rzeczywiście interdyscyplinarnych.

Najefektywniejszą metodą uzyskiwania tak zdefiniowanej interdyscyplinarności mogą być jedynie wielodyscyplinarne badania zespołowe lub też - w przypadku niższej złożoności poszczególnych ich segmentów - badania prowadzone przez jedną osobę pod warunkiem opanowania kilku pokrewnych dyscyplin. Dotychczas nie zostały stworzone warunki teoretyczne i organizacyjno-metodyczne do wystarczająco szerokiego prowadzenia interdyscyplinarnych badań zespołowych.

Tych warunków nie zapewniają bowiem ani dotychczasowe osiągnięcia teorii gospodarki przestrzennej, ani struktury organizacyjne, w których funkcjonuje nauka, w dalszym ciągu podzielona na poszczególne kierunki i wąskie dyscypliny.

b) W systemie gospodarki planowej istotne znaczenie dla poznania rzeczywistych mechanizmów rozwoju i funkcjonowania struktur przestrzennych i określenia skutecznych strategii sterowania dalszym ich rozwojem ma ściśle wiązanie badań dotyczących sfery materialnej i sfery regulacji. Procesy i zjawiska zachodzące w rzeczywistości są bowiem następstwem nie tylko obiektywnych uwarunkowań rozwojowych niezależnych lub względnie autonomicznych od podmiotów sterujących. Duży wpływ na ich kształtowanie ma także realizacja określonych strategii rozwoju, które zależnie od skuteczności stosowanych instrumentów i struktury uwarunkowań (korzystnych lub niekorzystnych) oddziałują w różnym zakresie i stopniu na realne procesy rozwoju. Zasada ta została uwzględniona w proponowanej wyżej strukturze programu badań.

c) Efektywność badań zależy w znacznym stopniu od ich ciągłości i spójności. Podstawowe znaczenie w tym zakresie ma programowanie badań uwzględniające ich ogólną strukturę nawiązującą do celów poznawczych i użytkowych. W tej strukturze badania poznawcze zmierzające do poznania procesów i zjawisk zachodzących w rzeczywistości oraz praw rządzących ich rozwojem mają charakter względnie stabilny. Na ich podstawie kształtuje się

stopniowo baza poznawcza i teoretyczna. Jest ona podstawą badań o charakterze użytkowym. Ich wyniki są wykorzystywane do sterowania rozwojem struktur przestrzennych.

Dla zachowania zasady ciągłości badań poznawczych w dalszym ciągu decydujące znaczenie ma:

- porównywalność wyników badań prowadzonych w długim czasie,
- niezmiennosc pól badań empirycznych,
- utrzymywanie ciągłości badań tych procesów rozwojowych i zjawisk, które mają niezmiennie trwały charakter (np. procesy koncentracji).

Badania związane z przewidywaniem i sterowaniem rozwoju struktur przestrzennych są ściśle współzależne z systemem planowania i zarządzania. Reguły funkcjonowania tego systemu określają zasady ciągłości programowania badań. Ich współzależność z potrzebami sterowania rozwojem decyduje o efektywności procesu badawczego.

Realizacja zasady ciągłości procesu planowania i sterowania rozwojem oznacza:

- stały proces programowania i prognozowania rozwoju społeczno-gospodarczego i projektowania zagospodarowania przestrzennego w oparciu o ciągle aktualizowany obraz kształtowanej rzeczywistości,
- stałe badanie i prognozowanie zmiennych w czasie i niezależnych od podmiotów planu i planowania warunków zewnętrznych realizacji planów i dostosowywanie do nich rozwiązań programowo-projektowych,
- uwzględnianie ciągle aktualizowanych informacji o zasobach stanowiących podstawę rozwoju,
- stosowanie coraz doskonalszych metod diagnozowania, prognozowania, programowania i projektowania pozwalających na postęp w poznaniu i przewidywaniu rzeczywistości,
- dostosowywanie polityki realizacji planów do zmieniających się warunków i środków realizacji celów strategicznych, a także samych celów wobec narastania nowych jakościowo potrzeb społecznych,

- równoległość procesu planowania i realizacji planów, co wymaga ścisłego powiązania podsystemu planowania przestrzennego z systemem funkcjonowania gospodarki poprzez powiązanie z planowaniem pięcioletnim, wkomponowanie w system ustalania lokalizacji inwestycji oraz funkcjonowanie metodologii planowania umożliwiającej opracowywanie skutecznych realizacyjnie planów zagospodarowania przestrzennego.

Odniesienie zasady ciągłości procesu planowania do programowania badań struktur przestrzennych uwzględnione w proponowanej wyżej strukturze programu badań oznacza konieczność:

- równoległego prowadzenia badań związanych z poznaniem mechanizmów rozwoju i funkcjonowania struktur przestrzennych, przewidywaniem ich rozwoju i funkcjonowania oraz sterowanie procesami rozwoju (bloki A, B, C struktury programu badań),
- współzależności (powiązania) badań poznawczych z badaniami dotyczącymi przewidywania i sterowania rozwojem,
- rozwarstwienie badań prognostycznych na prognozy długookresowe o charakterze strategicznym (bloki B_1 i B_2) z wyodrębnieniem prognoz badawczych opartych na obiektywnie występujących warunkowaniach rozwoju (blok B_1) i prognoz strategicznych nawiązujących do celów i strategii rozwoju społeczno-gospodarczego (blok B_2) oraz prognoz operacyjnych koncentrujących się na przewidywaniach rozwoju średnich okresów,
- współzależności badań dotyczących przewidywania procesów rozwoju w różnych okresach i badań dotyczących sterowania rozwojem w celu określenia zasad i narzędzi stymulowania procesów społecznie pożądaných oraz ograniczenia i hamowania procesów niepożądanych.

Podstawą efektywnego zastosowania przedstawionych wyżej zasad zapewniających ciągłość procesu badawczego i praktyczną użyteczność badań jest współzależność cykli badawczych z cyklami procesu planowania. W polskim systemie planowania podstawą tych cykli jest okres pięcioletni oraz jego wielokrotność. Zgodnie z tą zasadą szansa wykorzystania badań istnieje jedynie w przypadku, kiedy ich wyniki mogą zostać udostępnione w okresie opracowywania planów rozwoju społeczno-gospodarczego i współzależnych

z nimi planów zagospodarowania przestrzennego.

Sumując przedstawione wyżej zasady programowania badań należy podkreślić, że:

- a) Dorobek teoretyczny w zakresie teorii gospodarki przestrzennej uzyskany dotychczas odznacza się jeszcze:
- niespójnością teorii przestrzeni i gospodarki przestrzennej,
  - niewystarczającymi powiązaniem teorii rozwoju (wzrostu) z teorią gospodarki przestrzennej (brak czynnika przestrzeni w teorii wzrostu),
  - ogólną tylko znajomością rzeczywistych procesów rozwoju struktur przestrzennych i ich współzależności z rozwojem społeczno-gospodarczym,
  - wyczerpaniem dotychczas zgromadzonej wiedzy empirycznej niezbędnej do budowania nowych paradygmatów i podstaw teoretycznych funkcjonowania systemu gospodarki przestrzennej.
- b) W świetle tych braków nie ulega wątpliwości, że poprawę funkcjonowania systemu regulacji gospodarki przestrzennej, poprzez którą można by zintegrować kształtowanie rozwoju społeczno-gospodarczego z kształtowaniem struktur przestrzennych, należałoby uzyskać poprzez:
- osiągnięcie szybkiego postępu w zakresie poznania podstawowych prawidłowości przekształceń struktur przestrzennych najważniejszych dla przyszłego rozwoju kraju oraz budowa na tej podstawie nowych ujęć teoretycznych i metodologicznych planowania przestrzennego i społeczno-gospodarczego,
  - wdrożenie systemu ciągłych badań w zakresie funkcjonowania systemu regulacji gospodarki przestrzennej w nowych warunkach prawno-instytucjonalnych i ekonomicznych sterowania rozwojem,
  - zmianę metod planowania przestrzennego i społeczno-gospodarczego w nawiązaniu do nowych jakościowo warunków wynikających z ich współzależności,
  - wprowadzenie nowych instrumentów racjonalnego kształtowania struktur przestrzennych współzależnych z instrumentacją rozwoju społeczno-gospodarczego.
- c) Niezbędnym warunkiem efektywności badań jest stworzenie warunków organizacyjnych i metodologicznych zapewniających ich in-

terdyscyplinarny charakter, współzależne badania sfery realnej i sfery regulacji oraz ciągłość procesu badawczego.

Współzależność badań poznawczych, prognostycznych i badań dotyczących sterowania procesami rozwoju struktur przestrzennych stworzy dopiero spójny system procesu badawczego.

VI. Wnioski

Na tle przedstawionej w niniejszej pracy syntezy dotychczas uzyskanych wyników badań oraz koncepcji ich dalszego prowadzenia można sformułować następujące wnioski końcowe:

1. W świetle proponowanej koncepcji programu badań prowadzone dotychczas prace badawcze nie wypełniają w zadowalającym stopniu całego pola badań niezbędnego do realizacji celów CPBP 03.12. - "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego", jakkolwiek wszystkie te prace są ukierunkowane jednoznacznie na te cele.

Jeśli bowiem uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego wynikają z mechanizmu funkcjonowania i przekształceń struktur przestrzennych, to warunkiem ich uwzględnienia i kształtowania procesów rozwoju jest poznanie cech, prawidłowości i mechanizmów przekształceń struktur przestrzennych oraz ich współzależności z rozwojem społeczno-gospodarczym. Ogólne, obiektywnie uwarunkowane prawidłowości przemian tych struktur wpływają bowiem w coraz większym stopniu na wybór działań decydujących o skuteczności sterowania rozwojem społeczno-gospodarczym i zagospodarowaniem przestrzennym. Ich poznanie umożliwi wykorzystanie naturalnych właściwości i mechanizmów rozwojowych struktur przestrzennych jako czynników ułatwiających sterowanie w kierunku osiągania celów społecznie pożądanых. Umożliwi także przewidywanie czynników, które przeciwdziałają lub utrudniają realizację tych celów.

Głównym narzędziem kształtowania ładu przestrzennego w warunkach wzrastającej złożoności przestrzeni oraz współzależności przekształceń zagospodarowania przestrzennego z rozwojem społecz-

no-gospodarczym i zmianami środowiska przyrodniczego może być jednak planowanie długookresowe, kompleksowe i interdyscyplinarne, określające politykę przestrzenną powiązaną z polityką społeczno-gospodarczą i polityką ekologiczną. Takie planowanie przestrzenne funkcjonujące w skali lokalnej, regionalnej i krajowej może stać się podstawą kształtowania ładu przestrzennego spójnie wiążącego wszystkie podstawowe aspekty rozwoju społeczno-gospodarczego i ochrony środowiska oraz narzędziem identyfikacji i rozwiązywania podstawowych sytuacji konfliktowych.

Polityka przestrzenna określana przez plany przestrzenne w procesie gospodarowania ulega jednak ciągłym odkształceniom pod wpływem zmiennych w czasie uwarunkowań, świadomości jej podmiotów oraz innych przyczyn. Z tych też względów powinna występować jako oddzielny element systemu regulacji gospodarki przestrzennej.

Skuteczna realizacja podstawowych zasad polityki przestrzennej zależy jednak od tego, czy w procesy gospodarowania został wkomponowany system środków, w którym:

- środki prawne i organizacyjne tworzą warunki systemowego funkcjonowania gospodarki przestrzennej,
- środki nakazowe i zakazowe spełniają wyznaczoną im funkcję regulacyjną,
- środki ekonomiczne stymulują realizację pożądaných społecznie rozwiązań,
- uspołecznienie procesów podejmowania decyzji jest narzędziem rzeczywistej kontroli i partycypacji społecznej.

Przedstawione wyżej podsumowanie wynikające z analizy dotychczasowych badań prowadzi do następujących konkluzji:

- przestrzenne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego są pochodną mechanizmu funkcjonowania i przekształceń struktur przestrzennych, są wmontowane niejako w te struktury,
- decydujący wpływ na mechanizm przekształceń tych struktur ma system regulacji gospodarki przestrzennej współzależny z systemem gospodarowania,
- od celów i skuteczności systemu regulacji gospodarki przestrzennej zależy więc struktura, kierunki i siła oddziaływania

uwarunkowań przestrzennych na rozwój społeczno-gospodarczy, system ten w zależności od strategii rozwoju społeczno-gospodarczego może jednak oddziaływać degradująco na struktury przestrzenne tworząc niekorzystne uwarunkowania przyszłego rozwoju społeczno-gospodarczego lub też tworzyć korzystne warunki rozwoju wspomagające zaspokajanie bieżących i przyszłych potrzeb społecznych.

2. Przyjęcie proponowanej koncepcji kompleksowych badań dotyczących uwarunkowań przestrzennych rozwoju społeczno-gospodarczego znacznie rozszerza dotychczasowe ich pole. Przekracza ono możliwości kadrowe i organizacyjno-materialne jednego instytutu. Pozytywne rozwiązanie tego problemu mogłoby nastąpić poprzez:

- powierzenie w przyszłym cyklu badawczym Instytutowi Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania roli koordynującej całości kształt badań związanych z funkcjonowaniem gospodarki przestrzennej w systemie gospodarowania,
- prowadzenie przez Instytut prac o charakterze syntetyzującym badania prowadzone przez inne jednostki naukowe.

3. W następnym cyklu badań (lata 1991-95) należałoby przegrupować siły i środki w taki sposób, aby można było prowadzić kompleksowe rozpoznanie mechanizmów funkcjonowania i rozwoju struktur przestrzennych reprezentatywnych dla procesów przemian polskiej przestrzeni w skali lokalnej, regionalnej i krajowej. Badania te, wykorzystując dotychczasowy dorobek poznawczy, teoretyczny i metodologiczny, powinny jednak uwzględniać niezbędne dla ich porównywalności wspólne założenia metodologiczno-organizacyjne. Tak prowadzone badania mogłyby stanowić pierwszy krok na drodze do utworzenia instytutu gospodarki przestrzennej.

4. Organizacja instytutu gospodarki przestrzennej nastąpiłaby w formie zdecentralizowanej z pełnym wykorzystaniem istniejących zespołów naukowych, które mają już określony dorobek badawczy i przygotowane kadry. Struktura tak pomyślanego instytutu mogłaby powstać poprzez:

- wzmocnienie jednego z centralnych zespołów badawczych, który prowadziłyby własne badania tworzące konstrukcję nośną całego systemu badań przestrzennych - organizacja zespołu, którego podstawą byłaby kadra Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN lub Instytutu Gospodarki Przestrzennej UW,
- sukcesywne, w miarę potrzeb i środków, powoływanie zespołów regionalnych zorganizowanych z kadry naukowej szkół wyższych i placówek terenowych PAN prowadzących skoordynowane systemowo badania uzgodnionych centralnie tematów, ale przede wszystkim studia regionalne i lokalne oparte na materiale empirycznym własnych regionów reprezentatywnych dla określonych typów struktur regionalnych Polski.

Tak pomyślana organizacja instytutu gospodarki przestrzennej nie zakłada w pierwszym etapie organizacyjnego wyodrębnienia zespołów naukowych z dotychczasowych struktur, a jedynie przyjęcie przez nie dodatkowych zadań badawczych. Oczywiście, w przyszłości mogłyby powstać z tej luźnej struktury bardziej zwarty organizacyjnie organizm. Zasadność proponowanego rozwiązania wynika z następujących przesłanek:

- analiza sytuacji w całej sferze badań przestrzennych wskazuje na istnienie przygotowanej teoretycznie i dość licznej kadry naukowej, która jednak prowadzi badania w sposób rozproszony, niesystemowy, nie uzyskuje w stosunku do wysiłku zadowalających wyników mnożnikowych (każde wyniki same w sobie są bardzo cenne, ale w sumie brak jest odpowiedzi na wiele podstawowych kwestii z zakresu teorii, a badania empiryczne obejmują tylko niektóre pola problemowe rzeczywistości),
- potrzeby praktyki sterowania rozwojem z uwzględnieniem uwarunkowań przestrzennych nie są zaspokajane ani w zakresie teorii i związanej z nią metodologii, ani w zakresie badań empirycznych, tworzy to puste pole, w które wciska się woluntaryzm i "warsztatowe" tylko teoretyzowanie; wobec ciągle wzrastającej złożoności struktur przestrzennych luka między potrzebami praktyki a postępem nauki będzie prawdopodobnie powiększać się, a skuteczność sterowania rozwojem struktur przestrzennych stale się zmniejszać,

- porównując potrzeby praktyki i niewykorzystane możliwości nauki należy odejść od niewystarczająco już przydatnych struktur organizacyjnych badań przestrzennych zamrażających de facto duży potencjał badawczy polskiej nauki w tym zakresie.

Być może, że w wyniku dorobku teoretycznego tak pomyślanego instytutu gospodarki przestrzennej powstanie nowa jakościowo, rzeczywiście interdyscyplinarna polska szkoła naukowa w dziedzinie gospodarki regionalnej.

WDN. Zam. 449/89 n. 200+23 egz.

<http://rcin.org.pl>

OSTATNIE ZESZYTY BIULETYNU INFORMACYJNEGO

50. Mirowski W. Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze a procesy wyludniania się województw siedleckiego i białkopodlaskiego. 1985.
51. Przestrzenne uwarunkowania obrotu towarowego. 1985.
52. Ochrona zabytków a gospodarka przestrzenna Polski. 1986.
53. Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy (III). 1986.
54. Andrzejewski A., Majchrzak M., Matuszewski J. Wpływ budownictwa na zasoby mieszkaniowe miast i wsi w latach 1945—1984. 1986.
55. Sprawozdania z badań Problemu MR I. 28 w latach 1981—1985. 1987.
56. Bibliografia opracowań wykonanych w latach 1981—1985. 1987.
57. Grzeszczyk T. Opinie aktywu terenowego o rynku pracy (w świetle próbnego sondażu). 1987.
58. Analiza procesów żywiołowych w gospodarowaniu przestrzenią na terenie miasta Warszawy. 1987.
59. Zagożdżon A. (red.). Rola przemysłu w kształtowaniu struktury przestrzennej osadnictwa. Zarys problematyki i wybrane przykłady studiów. 1988.